Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDER) ÖS-I: 65 -96 [2015]

BUHÂRÎ RÂVİSİ KÂDÎ MÜHELLEB B. EBÛ SUFRE'NİN ENDÜLÜS HADİSÇİLİĞİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

THE PLACE AND İMPORTANCE OF KADI MUHELLEB B. ABU SUFRE AS NARRATOR OF BUKHARI IN ANDALUSİA HADİTH STUDİES

İbrahim TOZLU*

ÖZET: Kâdî Mühelleb b. Ebû Sufre (ö. 435/1044), Endülüs coğrafyasında yetişen bir hadis âlimidir. Buhârî'nin en önemli râvîleri olarak kabul edilen Asîlî ile Kâbisî'den sema yoluyla hadis rivâyet etmiş, "Endülüs Hadisçiliği"ne önemli katkılar sağlamıştır. "Buhârî Rivâyeti"nin en sahih metnini inşâ etme gayreti içinde olan müellif, Asîlî ile Kâbisî'nin rivâyetlerini gözden geçirmek suretiyle meydana getirdiği eserinde bir nevi nüsha tashihi yapmıştır. Müellifin "*el-Muhtasaru'n-nasîh*" ve "*Şerhu Sahihi'l-Buhârî*" adlı iki çalışması vardır. Endülüs üzerine ülkemizde yapılan hadis çalışmalarında Mühelleb'in adından ve söz konusu eserlerinden müstakil olarak bahsedilmemiştir. "Endülüs Hadisçiliği"nde Mühelleb iki açıdan önem arz eder. Birincisi, Asîlî ve Kâbisî gibi üçüncü nesil Buhârî râvîlerinden aldığı rivâyet ve cerh-ta'dîl gibi pek çok ilmî birikimi ile Buhârî'yi Endülüs'te nakletmesidir. İkincisi de, Muvattâ rivâyeti ve Mâlîkî fıkıh geleneği içinde Endülüs'te yetişmiş bir muhaddis olmasıdır. Bu makalede müellifin "Endülüs Hadisçiliğindeki Yeri ve Önemi" incelenecek, Buhârî rivâyeti ile metodu ise ayrı bir makalede ele alınacaktır.

Anahtar sözcükler: Mühelleb b. Ebû Sufre, Buhârî, şerh, Endülüs, el-Muhtasar'un-nasîh.

ABSTRACT: Kâdî Mühelleb b. Abu Sufre (ö. 435/1044) is a hadith scholar who lived and educated in Andalusia region. He related hadiths from Asîlî and Kâbisî, who are regarded as the most important narrators from Bukhari, through sema method (i.e. by hearing from his/her teacher in person) and made great contributions to "Andalusian Hadith Studies". In this work, the author, who was rigorous to compose the most reliable hadith texts out of 'Bukhari Narrations, made a kind of revision of a copy by reviewing the narrations by Asîlî and Kâbisî'. The author has two works called "*el-Muhtasaru'n-nasîh*" and "*Şerhu Sahihi'l-Buhârî*". The hadith studies in our country on Andalusia did not mention the name of Mühelleb and his works. Muhelleb is of great significance for "Andalusia Hadith Studies" in two aspects. First, he narrated Bukhari in Andalusia through his scholarly accumulation in such areas like narration, cerh (a systematic study of errors in hadith narrations), ta'dîl (the investigation of whether hadith narrator had any faulty that can harm the trust of authorities). Second, he was a hadith scholar, who lived and got educated in Andalusia following the Muvattâ Hadith narration school and Mâlîkî fiqh tradition. In this article, the place of the author in "Andalusia Hadith Studies" is discussed while his narration from Bukhari and his method will be covered in another article.

Keywords: Mühelleb b. Abu Sufre, Bukhari, Explanation, Andalusia, el-Muhtasaru'n-Nasîh.

1. GİRİŞ

Buhârî'ye (ö. 256/869) ait *"el-Câmiu's-Sahih"* adlı eserin İslâm coğrafyasında ne kadar meşhur ve değerli olduğu bilinen bir gerçektir. Müellifinin adıyla özdeşleştiği için makale boyunca bu eser "Buhârî" adıyla anılacaktır. Endülüs coğrafyası İslâm dininin intişar ve inkişâfında İslâm âlimlerinin batıya uzanan uç noktalarından biridir. Birçok ilmî araştırmada olduğu gibi hadis alanında da tarihî bir ilim merkezidir. Endülüs ile ilgili ilmî çalışmalar,

* Yrd. Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Erzincan-Türkiye, tozluibrahim@hotmail.com

geçmişte olduğu gibi günümüz araştırmacılarının mesailerini yoğunlaştırdığı bir alan olma özelliğini korumaktadır. Birçok araştırmacı hadis ilminin bölgeye ilk defa nasıl girdiğine ve yaygınlaştığına dair çalışmalar yapmıştır.

Bu makalede, "Buhârî" denilince akla ilk gelen râvîlerinden Ebû Zer Herevî'nin, Buhârî nüshasını tenkitli bir şekilde rivâyet ettiği belirtilen ancak "Endülüs Hadisçiliği" bağlamında kaleme alınan çalışmalarda adının fazla zikredilmediğini düşündüğümüz Mühelleb b. Ebû Sufre'nin (ö. 435/1044) Endülüs'te Buhârî'nin tanıtılması sürecindeki rolü üzerinde durulacaktır. Mühellleb'in yaşadığı döneme kadar Buhârî rivâyeti serancâmından kısaca bahsedilecek, hicrî IV. Yüzyıldaki ihtisar çalışmalarından bahsedilerek Mühelleb'in hayatı ve ilmî kişiliğine değinilecektir.[1]

Hadis başta olmak üzere İslâmî ilimlere ait birçok kitap üzerine ihtisâr, tehzîb, tecrîd, telhîs, intihâb, intikâl, ihtiyâr çalışmaları yapılmıştır. İhtisâr **(اختصار)**; özetleme-kısaltma, uzun olarak anlatılanın özünü yakalama, bir şeyin fazla taraflarını çıkarmak suretiyle kısaltma anlamlarına gelir. Bir eserin ihtisar edilmesi şeklindeki çalışmalar için "muhtasar" (kısaltılmış) terimi kullanılır.[2] Tehzîbin anlamı, müellifin meramını edebî bir üslupla özetlemedir. Kelime anlamı terbiye edip yetiştirmektir. Tehzîb **(تهذيب)** edilen bir kitap için "Mühezzeb" (içindeki bilgiler gözden geçirilmiş ve müellifin maksadı özetlenmiş) adı verilir.[3] Tecrîd **(تجريد)**; terim olarak bir şeyin kabuğunu soyup açmak, üzerindeki fazlalığı çekip çıkarmak anlamına gelir. Tecrîd edilen bir çalışma "Mücerred" (yani yanlış ve eksikliklerinden temizlenmiş) anlamına gelir.[4] Telhîs **(تلخيص)**; sözü veya yazıyı kısaltıp özünü vermek, ana hatlarıyla özetlemektir. "Mulahhas" telhis edilen eser demektir. Eserde kısaltma ve özetleme yapılmıştır.[5] İntihâb **(انتخاب)**; bir grup eşya arasından seçip almak, tercihte bulunmaktır.[6] İntihâbı gerçekleştirilen çalışma "Müntehâb" adını alır. İntikâ **(انتقاء)**; bir şeyi seçerken en temiz olanı, katıksız olanı bulmaktır.[7] İntikâı söz konusu olan kitap "Müntekâ" adını alırken, muhtâr ve müntehâb ile eş anlamlı kullanılır. İhtiyâr **(اختيار)**; bir şeyin alternatifini seçmek, gözde ve faziletli olanı tercih etmek gibi anlamlara gelir.[8]

Ashâb-ı kiram ve tâbiûn vasıtasıyla nakledilen rivâyetlerin sonraki nesiller tarafından cüz, müsned, câmî ve musannef adı verilen çeşitli kitaplarda toplanması da bir manada hadis, eser ve haberleri seçerek alma çalışması kabul edilebilir. Nitekim Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) *el-Câmi*'i, Mâlik'in (ö. 179/795) *el-Muvatta*'ı, Buhârî (ö. 256/869) ve Müslim'in (ö. 261/874) *"el-Câmiu's-Sahih*"i bu tür çalışmalar olup onlarda sıhhat kriterlerine göre aynı veya benzer muhtevadaki rivayetler içinden derlenmiştir. Rivâyete göre Mâlik eserini dört bin (veya on bin) hadis içinden seçmiş hatta rivâyetlerini her yıl gözden geçirmiştir.[9] Buhârî ise sahih görmediği

---

[1] Müellifin *"el-Muhtasaru'n-Nasîh"* adlı çalışması metodu kapsamında *"Endülüslü Muhaddis Kâdî Mühelleb b. Ebû Sufre'nin Buhârî Rivâyeti"* adıyla başka makalede tarafımızdan incelenmektedir.

[2] Bkz. İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab*, IV, 240, Dâru Sâdır, 3. Baskı, Beyrut, 1414/1993; Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmus,* XI, 174, thk. Heyet. Dâru'l-hidâye, trs.

[3] Bkz. İbn Manzur, *a.g.e.,* I, 782; Zebîdî, *a.g.e.,* IV, 385.

[4] Bkz. İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab,* III, 115; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs,* VII, 489.

[5] Bkz. İbn Manzur, *a.g.e.,* VII, 86; Zebîdî, *a.g.e.,* XVIII, 145.

[6] İbn Manzur, *a.g.e.,* I, 751; Zebîdî, *a.g.e.,* IV, 246.

[7] İbnü's-Sîde, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî, *el-Muhassas,* I, 297, 425, thk. Halil İbrahim Ceffâl, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, 1417/1996; Zebîdî, *a.g.e.,* XXXX, 122.

[8] Bkz. İbn Manzur, *a.g.e.,* IV, 264; Zebîdî, *a.g.e.,* XI, 240.

[9] Kâdî Iyâz, Ebu'l-Fadl Musa b. Iyâz el-Yahsûbî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik,* I, 102, tsh. Muhammed Sâlim Hâşim, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1418/1998; İbn Ferhûn Burhânüddîn İbrahîm b. Alî b. Muhammed el-

rivâyeti *"el-Câmiu's-Sahih"*ine dâhil etmemiş, ayrıca kitabına aldığı rivâyetleri ezberlediği üç yüz bin hadis arasından ve sahih gördüğü yüz bin hadis içinden seçmiş,[10] yani bir nevi tehzîb ve ihtisâr yapmıştır.

Rivâyetlerin en güvenilir olanlarını tespit etmeye yönelik çalışmalar özellikle tasnif ve şerh dönemlerinde hız kazanmış ve sahih hadislerin toplanması kaçınılmaz olmuştur. "İlk dönemlerde hadis kitaplarında rivayetler senedleriyle birlikte zikredilirken hadislerin kaynaklara intikalinden sonra IV. (X.) asrın ortalarından itibaren senedler hazfedilip hadisler sadece metinleriyle yazılmaya başlanmıştır. Hacimli eserlerin telif edilmesinden ve bunların şerhlerinin kaleme alınmasından sonra bu eserlerdeki bilgilere kolayca ulaşma, şerhlerde geçen bilgileri ayıklama ve bunları mükerrer rivayetlerden arındırma ihtiyacı muhtasar eserlerin kaleme alınmasına sebep olmuştur. Ancak bir eserin adındaki "muhtasar" kelimesi her zaman onun bir başka eserin ihtisarı olduğunu göstermez. Hadis âlimleri, bir konu hakkında özet bilgi vermek üzere kaleme aldıkları eserlerine de genelde muhtasar adını vermişlerdir."[11]

Makalede incelemeye konu edindiğimiz "Muhtasar" müellifi Mühelleb b. Ebû Sufre Esîd b. Abdullah el-Esedî (ö. 435/1044), Buhârî'yi şerh eden âlimler arasında ve Buhârî'nin (ö. 256/869) *el-Câmiu's-Sahih*'ini Endülüs'te yayan **(حَيَا كتاب البخاري بالأندلس)** râvîlerden biri olarak tanıtılır.[12] Müellifin "*el-Muhtasaru'n-nasîh fî tehzîbi'l-kitabi'l-Câmiu's-Sahih"* adlı eserini incelerken, iki ayrı baskısını inceledik. Bunlardan ilki Rabat'ta (Dâru'l-Kalem, 1428/2007) tek cilt halinde yayınlanmış, eserin tahkikini Muhammed Muhtâr Vüld (Vülid?) Abbâh gerçekleştirmiştir. Diğeri ise Riyâd'ta dört cilt halinde Ahmed b. Fâris es-Sellûm'un tahkiki ile Dâru't-tevhîd tarafından 1430/2009 yılında basılmıştır. Makalede kaynak verdiğimiz eser Dâru't-tevhîd neşridir. Bunun yanı sıra ülkemizde "Endülüs Hadisçiliği" üzerine yapılan birçok makaleyi de gözden geçirdik.[13] Özellikle hadis ilminin Endülüs'e girişi ve bu girişte etkili olan

---

Ceyyânî el-Medenî, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni'l-mezheb*, I, 119, 121, thk. Ebu'n-nur Muhammed Ahmedî, Dâru't-türâs li'tab'ı ve'neşr, Kahire, trs.

[10] İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duafâi'r-rical*, I, 226, Dâru'l-kütübil'l-ilmiyye, Beyrut 1418/1997; Hatib el-Bağdadî, Ebûbekir Ahmed b. Ali, *Târihu Bağdat*, II, 322; thk. Beşşar Avvâd, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1422/2002; Mizzî, Ebu'l-Haccâc Yusuf b. ez-Zekî Abdurrahman, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIV, 442, thk. Beşşâr Avvâd, Müessesetü'r-Risale, Beyrut. 1400/1980; Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, X, 96; XII, 415, thk. Şuayb el-Arnâûd, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1405/1985.

[11] Durmuş İsmail, *"Muhtasar",* DİA, XXXI, 60.

[12] Kâdî Iyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 313; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* XXXIV, 13; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc,* II, 346.

[13] Mesela bkz. Abu Nayeem, Md. Raîsüddin, *"Bakî b. Mahled el-Kurtubî ve Endülüs'teki Hadis Çalışmalarına Katkısı"* Çev. Murat Gökalp, Dinî Araştırmalar, C. VII, s. 323-329, 2005; Abdülhâdî Ahmed Huseysin, *"Mağrib ve Endülüs'e Hadisin Girişi"*, çeviren: Murat Gökalp, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, cilt: X, sayı: 1, s. 107-138; Fierro, Isabel, *"Hadisin Endülüs'e Girişi"* (2./8. - 3./9. Yüzyıllar), çeviren: Murat Gökalp, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, cilt: XLVII, sayı: 2, s. 237-258; Sancaklı, Saffet "*İbn Battâl (Ö. 449/1057) ve Buhârî Şerhi*", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi _ [www.dinbilimleri.com]*, 2007, cilt: VII, sayı: 1, s. 61-93; Öztoprak, Mustafa *"Endülüs Hadisçiliğinde Kadıların Yeri"*, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/1, cilt: IV, sayı: 7, s. 105-122; *"Hadis İlminin Endülüs'e Girişi", Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, sayı: 2, s. 143-163; *"Endülüs Hadisçiliğinde Halifelerin Yeri"*, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Enstitüsü, s. 2, s.s. 149-165, Samsun, 2012; *"Endülüs Hadisçiliğinde Sahîhayn Algısı ve Doğu İslâm Dünyasıyla Karşılaştırılması"*, OMÜİFD, s. 34, s.s. 109 -136, Samsun, 2013.

âlimlerin ele alındığı, hangilerinin hadisçi hangilerinin de fakih kimliği ile öne çıktığına dair bilgilerin verildiği makalelerde, bu çalışmada incelediğimiz Mühelleb b. Ebû Sufre'nin hadisçi kimliğinden ve eserinden hiç bahsedilmediğini gördük. Ayrıca Diyanet İslam Ansiklopedisinde Mühelleb'ten müstakil olarak zikredildiğini de göremedik. Bu sebeple Endülüs üzerine yapılan günümüz hadis çalışmalarında, üçüncü nesil Buhârî râvîleri Asîlî ile Kâbisî yanında yetişip *"el-Câmiu's-Sahih"*i tehzib eden ve kitabına sadık kalarak "Buhârî"yi rivâyet etme gayretini hedefleyen Buhârî râvîsi Mühelleb'in tanıtılmasının faydalı olacağını düşündük. Bu değerli hadis âlimini *"Buhârî râvisi Kâdî Mühelleb b. Ebû Sufre'nin Endülüs Hadisçiliğindeki Yeri ve Önemi"* adlı müstakil bir makale ile araştırmayı hedefledik.

1.1. Mühelleb'in Yaşadığı Dönem

Kaynaklar Mühelleb'in doğum tarihi hakkında bilgi vermez. Ancak 435/1044 yılında vefat ettiği dikkate alınırsa onun dünyaya gelmesi, Endülüs Emevî Emirliği'nin hicri IV. Asrın ortalarına doğru halifeliğe dönüştüğü ve Endülüs Emevîleri'nin tartışmasız en önemli emirlerinden kabul edilen III. Abdurrahman (ö. 350/961) sonrasına tekabül ediyor olmalıdır.

"III. Abdurrahman'ın Endülüs Emevî tahtına çıktığı yıllarda Kuzey Afrika'da Fâtımî devleti kurulmuştu. O, iç parçalanmada önemli rol oynayan Arap kabileleri arasındaki rekabeti kaldırarak "tek bir ümmet" oluşturmak için devlet kapılarını her zümreden insana açma yoluna gitti ve eğitimin yaygınlaşmasına önem verdi. Endülüs'te hızla yükselen Şiî Fatımîlere karşı halifelik ilan etti. III. Abdurrahman öldüğünde yerini âlim kişiliğiyle tanınan elli yaşındaki oğlu II. Hakem aldı. Bu halifenin döneminde (miladî 961-976) daha önce sağlanan iç istikrar devam ettiği gibi, dış ilişkilerde İspanyol krallıkları karşısında elde edilen üstünlük de korundu. II. Hakem zamanındaki asıl gelişmenin ilim ve sanat alanında olduğu görülmüş, Endülüs bu dönemde İslâm medeniyetinin en faal merkezi haline gelmiştir."[14]

139/756 yılında bağımsız bir emirlik olarak ortaya çıkan Endülüs Emevîleri, 422/1031 yılında tarih sahnesinden silinmiş ve Endülüs Emevî Devleti'nin ardından birçok devlet kurularak Endülüs tarihinde "mülûkü't-tavâif" adıyla bilinen yeni bir dönem başlamıştır.[15]

Mühelleb b. Ebû Sufre'nin (ö. 435/1044) yetişkinlik dönemi diyebileceğimiz hicri V. (milâdî XI.) yüzyılın ilk yarısında Endülüs'ün yönetiminde artık müstakil emirlikler söz sahibidir. Bölgede etkin olan Lemtûne[16] kabilesinin reisi Yahyâ b. İbrâhim bir hac dönüşünde bir müddet Kayrevan'da kalır ve burada Ebû İmrân Fâsî'nin (ö. 430/1039) derslerine katılır. Bu âlim, Mühelleb'in öğrenim gördüğü Asîlî ve Kâbisî'den ders alan en yaşlı öğrenciler arasında yer almaktadır.[17] Daha sonra Yahyâ b. İbrâhim, kabilesinde ders vermek ve irşadda bulunmak üzere Ebû İmrân Fâsî'den bir hoca isteyince o, uygun bir kimseyi görevlendirme işini Sûs

---

[14] Hakkı Dursun Yıldız, *"III. Abdurrahman"*, DİA, I, 152-155, Ankara, 1988.

[15] Özdemir, Mehmet, *"Endülüs",* DİA, XI, 213, İstanbul, 1995.

[16] Bekrî, Ebu Ubeyd el-Endelûsî (ö. 487/1094) "Lemtûne"nin, sahil kenarında Cüdâle oğullarına ait Sanhâce kabilesi kolu olduğunu ifade eder. (Bkz. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik,* II, 858, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1412/1992). Hamevî Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah (ö. 626/1228), Mağrib'te "Lemtûne" adıyla tanınan geniş bir Berberî kabilesi olduğunu söyler. (Bkz. *Mu'cemu'l-buldân,* II, 12; IV, 431; Dâru Sâdır, Beyrut, 2. Baskı, 1995/1416). Kalkaşendî Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî (ö. 821/1418) ise, Endülüs'ün batısında yer alan kabile adlarını zikrederken aynı kabilenin adını (لمتونه) "Lemtûne" şeklinde kaydeder. (Bkz. *Kalâidü'l-cümân fi't-ta'rîf bi-kabâili Arabi'z-zamân*, I, 171, Dâru'l-kitâbi'l-Lübnânî, Beyrut, 2. Baskı, 1402/1982).

[17] Dabbî, *Buğyetü'l-mültebis,* I, 457 (1332); Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, XVII, 545 (364).*

şehrindeki medresenin şeyhi Veccâc (Vâcâc)[18] b. Zellû'ye (ö. 445/1053) havale eder. Veccâc talebesi Abdullah b. Yâsîn Cezûlî'yi (ö. 451/1059)[19] irşad ve tebliğ ile görevlendirir.

448/1056 yılında bölgede hâkimiyetini tamamen ilan edecek olan Murâbıtlar Devleti'nin kuruluşunda ilim ve irfan sahibi fakih Abdullah b. Yâsîn Cezûlî böylelikle önemli bir rol üstlenmiş olur. Onun daha sonra Sûs şehrinde bina ettireceği merkez (ribat) "Murâbıtlar Evi" olarak tanınır. Abdullah b. Yâsîn Cezûlî ile başlayan tebliğ ve cihad hareketi zamanla Endülüs'te "Murâbıtlar Devleti" adını alır. Mensupları yüzlerini peçeyle örttükleri için اَلْمُلَثَّمُونَ el-Mülessemûn adıyla da bilinir.[20]

1.2. Kimlik Bilgileri ve Yetişmesi

Endülüslü muhaddis Mühelleb b. Ebû Sufre'nin nesebi[21], sahâbî Ebû Sufre'nin oğlu Emevîler'in Horasan valisi Ebû Saîd Mühelleb b. Ebû Sufre Zâlim b. Sârik el-Atekî el-Ezdî'nin (ö. 82/702) soyuna dayanır.[22]

Meriyye (مرية)[23] şehrinde kadılık yapan Mühelleb, Endülüs'te Buhârî'nin yayılmasını sağlayan Ebû Muhammed Asîlî'nin (ö. 392/1002) yanında yetişmiştir. Asîlî'den sema yoluyla rivâyetler nakletmiş ve kızı ile evlenmiştir. Asîlî'nin yanında fıkıh ilmini öğrenirken aynı

---

[18] وِجاجٌ ووَجاجٌ kelimeleri Arapça'da فِعَالٍ وفَعَالٍ kalıbında kullanılır ve örtü anlamına gelir. (Bkz. İbnü's-Sîde, *el-Muhassas*, IV, 410). Bazı kaynaklarda bu ismin واجاج şeklinde yer alması müstensih hatası olmalıdır.

[19] Kâdî Iyâz, *Tertîbü'l-medârik,* II, 333; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, XXXV, 399 (216); İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsüddin Muhammed b. Ebûbekr, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zaman*, VII, 129, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, 1391/1971.

[20] Bkz. Bekrî, Ebû Ubeyd Endelûsî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik,* II, 859, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1412/1992; İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-tarih,* VIII, 327*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut,1408/1987;* Nüveyrî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, XXIV, 139, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1424/2004; Zehebi, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed, *Târihu'l-İslâm ve vefayâti'l-meşâhîri ve'l-a'lâm,* XXXI, 79, thk. Dr. Beşşar Avvad, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1. Baskı, 1424/2003; *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* XIII, 207 (3996); İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarrî, *Tetimmetü'l-Muħtaśar fî aħbâri'l-beşer (Târîħu İbni'l-Verdî)*, I, 344, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1417/1996.

[21] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* XVII, 579 (384); İbnü'l-Imâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, III, 255, thk. Abdülkâdir el-Arnâûd-Mahmud el-Arnâûd, Dâru İbn-i Kesir, Dımaşk, 1406/1986.

[22] Sahabi Ebu Sufre hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ,* VII, 101; thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, 1388/1968; Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsbehânî, *Marifetü's-Sahabe*, IV, 2364 (5803), thk. Ali b. Yusuf el-Azzâzî, Dâru'l-vatan, Riyad. 1419/1998; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelûsî, *Cemheretü Ensâbi'l-Eşrâf,* II, 367, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1424/2003; İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah en-Nümerî, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashab*, IV, 1692, thk. Ali Muhammed el-Becâvî Dâru'l-Ciyl, 1. Baskı, Beyrut, 1412/1991; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* XXIX, 9-10 (6229); Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* VII, 434; İbn Hacer Askalânî, *el-İsâbe,* VII, 220 (10136), thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Cîyl, Beyrut, 1412/1991.

[23] Hamevî, Mühelleb'in kadılık yaptığı şehrin okunuşunu "el-Meriyye" şeklinde verir ve Endülüs'te büyük bir şehir olduğunu söyler. (Bkz. Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 119).

zamanda Buhârî'nin *"Sahih"*ini ondan kıraat yoluyla rivâyet etmiştir.[24] Hadis tahsili için Kayrevan ve Mısır'a gitti. Mekke'de iken Buhârî râvîlerinden Ebû Zer Herevî'den (ö. 371/981) icazetini aldığı Buhârî'nin *"Sahih"*ini, Mekke'ye birlikte geldiği Ebu'l-Hasen el-Kâbisî (ö. 403/1012) ile tashih edip gözden geçirdikten sonra nakletti.[25]

Hocalarından bir kısmının isimleri şöyledir: Ebûbekir İbnü'l-Haddâd Bağdadî (ö. 354/965)[26], Ebu'l-Hasen Ali b. Bündâr Kazvînî (ö. 357/967)[27], Ebû Zekeriyya Eş'arî (390/999)[28], Abdülvâris b. Süfyan Ebu'l-Kasım Kurtubî (ö. 395/1004)[29], Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abbas Fihrî (ö. 411/1020)[30], Ebu'l-Abbas Abdülvehhâb b. Münîr Haşşâb (ö. 412/1021)[31].

Kendisinden Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ (ö. 467/1074)[32], Ebu'l-Kasım Hâtim Tarablûsî (ö. 467/1074)[33], Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Enes b. Dilhâs el-Uzrî ed-Delâî (ö. 478/1085)[34] ile Kâdı İbnü'l-Murâbıt Muhammed b. Halef (ö. 485/1092)[35] gibi âlimler hadis rivâyet etmiştir.

İlim irfan ve zekâ sahibi olmakla tanınan Mühelleb, hadis ilimlerinde oldukça mâhirdir. Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahih*'i ile Mâlik'in *el-Muvatta*'ı üzerine yazdığı şerhleri vardır. Vefat tarihi hakkında farklı rivâyetler olsa da kabul edilen görüşe göre hicrî 435/1044 yılı Şevval ayının on üçünde Endülüs'te vefat etmiştir.[36]

---

[24] Kâdî Iyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 313; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* XXXIV, 13; *el-Iber fî haberi men ğaber,* II, 272, thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, trs.

[25] Humeydî, Muhammed b. Fütûh, *Cezvetü'l-muktebis fî tarihi ulemâi'l-Endelûs,* I, 257 (542), thk. İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-kitâbi'l-Mısrî, Kahire, 1386/1966; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* XVII, 234 (99); İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân,* III, 120 (446).

[26] Zehebî, *Târihu'l-İslâm,* VII, 823 (187); Safedî, Salâhuddin Halil b. Aybek, *el-Vâfî bi'l-vefeyât,* VI, 135 (304), thk. Ahmed el-Arnaûd ve Türkî Mustafa, Dâru ihyâü't-türâsi'l-arabî, Beyrut, 1420/2000.

[27] Zehebî, *Târihu'l-İslâm,* VIII, 116 (222); *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* XII, 194 (3273).

[28] Zehebî, *Târihu'l-İslâm,* VIII, 671 (417).

[29] İbn Nukta, Ebûbekir Muhammed b. Abdülğanî el-Bağdadî, *İkmâlu'l-ikmâl (Tekmiletü li-Kitâbi'l-İkmâl),* II, 456 (1993), thk. Abdülkayyûm Abd Rîb en-Nebî, Câmiatü ümmi'l-Kurâ, 1410/1990; Zehebî, *Târihu'l-İslâm,* VIII, 752 (163); *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* XII, 528 (3674).

[30] Zehebî, *Târihu'l-İslâm,* IX, 332 (453); Safedî, *el-Vâfî,* XX, 214 (304).

[31] Zehebî, *Târihu'l-İslâm,* IX, 212 (63); *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* XIII, 55 (3788).

[32] Kâdı Iyaz, *Tertîbü'l-medârik,* VIII, 35; Zehebî, *Târihu'l-İslâm,* X, 242 (198).

[33] Dabbî, Ebû Cafer Ahmed b. Yahya, *Buğyetü'l-mültebis fî târîhi ricali ehli'l-Endelûs,* I, 270 (658), Dâru'l-kütübi'l-arabî, Kahire, 1387/1967; Mahlûf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Münestîrî, *Şeceretü'n-nûri'-zekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikiyye,* I, 177 (375), talik Abdülmecid Hayyâlî, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Lübnan, 1424/2003.

[34] Zehebî, *Târihu'l-İslâm,* X, 417 (228); *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* XVIII, 567 (296).

[35] Zehebî, *Târihu'l-İslâm,* X, 548 (156); *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* XIV, 131 (4459); Safedî, *el-Vâfî,* III, 39.

[36] Kâdî Iyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 313; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis,* I, 352 (827); İbn Beşküvâl, Ebu'l-Kāsım Halef b. Abdülmelik el-Endelüsî, *es-Sıla = Kitabü's-Sıla fi tarihi e'immeti'l-Endelüs,* II, 626 (1379), nşr. İzzet el-Attar el-Hüseyni, ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, Kahire, 1966; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm,* IX, 551 (162).

2. MÜHELLEB DÖNEMİNDE İHTİSÂR ÇALIŞMALARI

Mühelleb'in (ö. 435/1044) *"el-Muhtasaru'n-nasîh fî tehzîbi'l-kitâbi'l-Câmiu's-Sahih"*[37] adlı çalışmasının yanısıra hocası Kâbisî'nin (ö. 403/1012) *"Kitâbu Mülahhasi'l-Muvatta"*[38] adlı eseri hicri IV. Asrın ortalarından itibaren ihtisâr çalışmalarına önem verildiğinin bir göstergesi kabul edilebilir.

Mühelleb eserinde Buhârî'nin birinci nesil râvîsi Firebrî'den ikinci nesil râvîsi Ebû Zer Herevî ile üçüncü nesil râvîleri Asîlî ile Kâbisî'den *"el-Câmiu's-Sahih"*i tehzib edilmiş şekilde ve asıl nüshaya sadık kalarak rivâyet etme çabası içindedir. Hocası Kâbisî'nin aynı düşünceyle Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta'* adlı eserinin İbnü'l-Kasım rivâyetinde yer alan 520 muttasıl hadisi ihtisar etmiş olması Mühelleb'de ihtisar düşüncesini doğurmuş olmalıdır. Ayrıca Kâdî Iyâz, Mühelleb'in kardeşi Muhammed'e ait *"Kitâbu Mülahhasi'l-Muvatta"* üzerine yazılmış muhtasar bir şerh bulunduğunu zikretmektedir.[39]

Yaşadığı dönemde Mühelleb'den (ö. 435/1044) başka ihtisâr, tehzîb, telhîs türü çalışmalar yapanlar vardır. Mesela Ebû Zer Herevî'nin diğer talebesi Ebu'l-Velîd Bâcî'nin (ö. 474/1081) ricale dair çalışmasının adı *"et-Ta'dîl ve't-tecrîh li-men harrece lehü'l-Buhârî fi'l-Câmii's-Sahîh"*[40] adını taşır. O, bu eserinde *"el-Câmiu's-Sahih"*in senedlerindeki râvilerin cerh ve ta'dîli ile ilgili bilgiler vermektedir. Bâcî'nin bir başka çalışması *"Muhtasaru'l-muhtasar fî mesâili'l-Müdevvene"*adını taşır.[41] Kâbisî'nin öğrencisi Ebû Saîd Halef b. Ebi'l-Kasım Berâzîî[42] Kayrevânî'nin (ö. 430/1038'den sonra) "*et-Tehzîb fî ihtisâri'l-Müdevvene"*[43] adlı eseri yine tehzîb ve ihtisarla ile ilgili çalışmalar arasındadır.

Bu dönemde tehzîb, ihtisâr, telhîs türü eserler bir kitabı kısaltmayı ve yeniden gözden geçirmeyi hedeflemektedir. Muhtevanın gözden geçirilmesi ve gereken düzeltmelerin yapılması esastır. Bu düzeltmeler ve gözden geçirmeler, kimi zaman hadis kitaplarındaki rivâyetlerin metin ve sened tenkidini gerektirirken, kimi zaman da bir kitabın özetlenmesi şeklinde anlaşılabilir.

İhtisâr özelliği taşıyan çalışmaların özellikle Mâlikî mezhebine dair eserlerde önemli bir yer teşkil ettiğini ifade etmekte fayda vardır. Medine merkezli sünnet anlayışının egemen olduğu, tedvin döneminin ilk önemli çalışması *el-Muvatta'*, tasnif dönemi öncesi yaygın bir şöhrete sahiptir ve Mâlik'in (ö. 179/795) fetvalarını da içeren bir kitaptır. Mâlik'in fetvaları hiç kuşkusuz hadisler üzerinden hükümler çıkarmaya dayanmaktadır.

Mâlikî mezhebine bağlı olan Mühelleb (ö. 435/1044) devrinde yapılan ihtisar türü çalışmalar, öncekilerden etkilenmesi ve sonrakilere ışık tutması bağlamında önemlidir. Bu

---

[37] Eser, Dâru't-Tevhîd tarafından Riyad'da 1430/2009 yılında Ahmed b. Fâris es-Sellûm'un tahkiki ile dört cilt halinde basılmıştır.

[38] Kâdî Iyâz, *Tertîbü'l-medârik, II, 313;* Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (748/1347), *Tezkiretü'l-huffâz,* III, 186 (982), thk. Zekeriya Umeyrât, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1. Baskı, 1419/1998; *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, XXXIII, 154 (99). *Kitâbu Mülahhasi'l-Muvatta'* adlı eser es-Seyyid Muhammed b. Alevi b. Abbas el-Mâliki'nin tahkiki ile el-Mecmaü's-Sekafî tarafından 2004/1425 yılında tek cilt olarak neşredilmiştir.

[39] Kâdî Iyâz, *Tertîbü'l-medârik, II, 313.*

[40] Eser, Ebû Lübâbe Huseyn'in tahkiki ile (Dâru'l-livâ, Riyad, 1. Baskı, 1406/1986) üç cilt halinde basılmıştır.

[41] Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz,* III, 246 (1027); *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, XXXVI, 15 (274).

[42] البرذعة el-Berzea, binek hayvanında eğerin üzerine konulan bir çeşit ince yünlü kumaştır. Bu yünlüden yapılan kıyafeti giyenlere el-Berâzîî (البراذعي) şeklinde kelimenin cemi şekliyle nisbe verilmesi tercih edilmiştir. (Bkz. Zebîdî, *Tâcü'l-arûs,* XX, 315). el-Berâzîî nisbesi ile bilinen başka âlimler için bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübela,* XVII; 118; XXIII, 263.

[43] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, XXXIV, 24 (348).

bağlamda Mühelleb *"el-Muhtasaru'n-nasîh fî tehzîbi'l-Câmiu's-Sahih"* çalışmasını, rivâyetlerin asıl nüshalarda bulunduğu şekillerini en doğru biçimde ortya koymak maksadıyla başlatılan tehzîb, ihtisâr ve telhîs faaliyetlerine bir örnek olarak ele alacaktır. Zira bu tür çalışmaların amacı sahih hadisleri ortaya çıkarmak değil, bir kitaptaki ifadeleri aslına uygun olarak düzgün ve güzel hale getirmek, bilgileri özetlemektir. Mühelleb metni kısaltmaktan ziyade *"el-Câmiu's-Sahih"*in eksiğini tamamlama, yanlış nakli düzeltme ve en sahih metni, Buhârî'ye ait en doğru ifadeleri yeniden inşâ etme gibi bir hedefle eserini kaleme alacak ve fıkhu'l-hadise dair görüşlerini ortaya koyacaktır.

Mühelleb; Buhârî'nin ilk nesil râvisi Firebrî, ikinci neslin en güvenilir râvîsi Ebû Zer Herevî ve üçüncü nesil râvîleri Asîlî ile Kâbisî'den almış olduğu ana nüshayı görmüştür. Buhârî'nin *"el-Câmiu's-Sahih"*ini belli ölçüler çerçevesinde ihtisâr etmesi, mükerrer hadisleri çıkarması, benzer bab başlıklarını teke düşürmesi, çeşitli yerlerde tekrar edilen hadislere ait isnadları birleştirmesi kendi dönemindeki ihtisâr çalışmalarında Mühelleb'i öne çıkartan temel özelliklerdir.

Mühelleb'in yaşadığı dönemde Sahih-i Buhârî rivâyetlerini tenkit ve tashih amacıyla yazılmış başka çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlar arasında Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *"Kitâbu'l-ilzâmât ve't-Tetebbu'*u, *"Zikru kavmin mimmen ahrace lehüm el-Buhârî ve Müslim fî Sahihayhimâ ve da'afehüm en-Nesâî fî kitâbihi'd-Duafâ"*sı, *"Kitâbü't-tashîf"*i, Ebû Zer Herevî'nin (ö. 434/1042) *"İlzâmâtü'l-Buhârî"*si, İbn Abdilberr'in (ö. 463/1071) *"el-Mesâilü'l-müstağrebe"*si, Hatib Bağdadî'nin (ö. 463/1071) *"Kitâbu'l- fasl li'l-vasl"*i, Ebu'l-Velid Bâcî'nin (ö. 474/1081) *"Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dil fî esmâi'r-ricâli'l-mezkûra fî Sahihi'l-Buhârî ve Müslim"*i, Ebû Ali Gassânî"nin (ö. 498/1104) *"Takyîdü'l-mühmel"* ile *"et-Tenbîh alâ'l-evhâmi'l-vâride fi's-Sahihayn"*i sayılabilir.[44]

Mühelleb'in birlikte olduğu hadisçilerden Ebû Imrân Fâsî (ö. 430/1038)[45], Kâbisî ve Bâkıllânî (ö. 403/1013) yanında yetişmiştir. Mekke'de Ebû Zer Herevî'den sema yoluyla Buhârî'yi dinlemiş ancak ondan önce vefat etmiştir. Devrin büyük âlim ve hadis hafızlarından olup, Kırâat-i seb'a, cerh ve ta'dîl ilimlerinde devrin imamı idi.[46] Fâsî'nin Mâlik, Şâfii ve Ebû Hanîfe'nin ihtilaf ettiği hadislerle ilgili hocası Asîlî'nin *"el-Müdevvene"*si üzerine yazmış olduğu bir ta'lik çalışması bulunmaktadır.[47]

Mühelleb devrindeki ihtisâr ve tehzîb türü çalışmaların ana hedefi, ele alınan eserin müellifine ait en doğru rivâyet ve nüshasını ortaya koymaktır. Sahîh-i Buhârî rivâyetleri ve nüshalarını Endülüs'te bir araya getirme gayretlerini "Mühelleb'e Kadar Endülüs Hadisçiliği" ile "Mühelleb'e Kadar Endülüs'te Buhârî Rivâyeti" şeklinde ele almak, Mühelleb'in "Endülüs Hadisçiliğindeki Yeri"ni anlayabilmek için anlamlı olacaktır.

2.1. MÜHELLEB'E KADAR ENDÜLÜS HADİSÇİLİĞİ

Endülüs denilince akla ilk gelen Mâlik (ö. 179/795) ve eseri *el-Muvatta*'dır. Mâlik'in savunduğu görüşler zamanla Medine'den Bağdat, Basra, Mısır'a hatta Kuzey Afrika ve Endülüs'e ulaşır. Bu yayılmada *el-Muvatta'*ın güvenilir râvîlerinden İbnü'l-Kasım (ö. 191/806)

---

[44] Sahîh-i Buhârî'deki rivayetler üzerine yapılan söz konusu çalışmalarla ilgili geniş bilgi için bkz. Eren, Mehmet, *Buhârî'nin Sahih'i ve Hocaları*, s. 65-70, Nükte Kitap, Konya, 2003.

[45] Nübâhî Ebu'l-Hasen Abdullah b. el-Hasen en-Nübâhî el-Endelûsî, *Târîhu Kudâti'l-Endelûs,* I, 37, Dârul-âfâki'l-cedîde, Beyrut, 5. Baskı, 1403/1983.

[46] Kâdî Iyâz, *Tertîbü'l-medârik,* II, 280, 282, 283; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm,* XXIX, 300; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* XIII, 216 (4002).

[47] İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb,* II, 337; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr,* I, 158 (312).

ile Ebû Muhammed Abdullah b. Abdilhakem b. A'yen b. Leys el-Mâlikî'nin (ö. 214/829)[48] önemli katkıları olmuştur. Kaynaklara göre "İbnü'l-Kâsım'ın yanında bulunan tek ve en önemli hadis kitabı sema metoduyla aldığı *el-Muvatta'*dır. Onun Mâlik ile yirmi yıllık birlikteliği söz konusudur. Ayrıca Mâlik'ten sema metoduyla naklettiği üç yüz cild (bölüm) tutarında rivâyete sahiptir."[49] Şâfiî'nin (ö. 204/819), hocası Mâlik'in vefatından sonra Mısır'a gittiği yıllarda (179-199/795-815) İbnü'l-Kâsım gibi Mâlikî âlimlerin çalışmaları sebebiyle *"el-Muvatta'"* özellikle fıkıh alanında şöhret kazanır hatta *"el-Esediyye"*[50] adı ile genişletilir. Sahnûn'un (ö. 240/854) hocası İbnü'l-Kasım'la (ö. 191/806) birlikte Mâlik'in rivâyetlerini yeniden gözden geçirmesiyle *"el-Müdevvene"* adlı Mâlikîliğin fıkıhtaki temel klasik eseri daha ziyade şöhret kazanır.[51]

Hiç şüphesiz *el-Muvatta*'da Mâlik'in fıkhî görüşleri de yer almaktadır, ancak bu durum onun "hadis kitabı" olma özelliğini ortadan kaldırmaz. Sonraki Mâlikî âlimler fıkhî yönüne önem verip onu fıkıh kitabı olarak meşhur etmişlerdir. *el-Muvatta*' râvîlerinden Abdurrahman b. Mehdî'nin (ö. 198/813) Mâlik'in eseri hakkında **ما نعرف كتابا في الإسلام بعد كتاب الله أكثر صوابا من موطأ مالك** "İslâm'da Allah'ın kitabından sonra Mâlik'in *el-Muvatta*'ından daha sahih bir kitap bilmiyoruz"[52] demesinin sebeplerinden biri de, el-*Muvatta*'ın hadislere dair musannef türü bir çalışma özelliğini taşıması olabilir. Bilindiği üzere musannef, hadislerin konularına göre tertip edildiği kitap anlamındadır ve onlarda rivâyetler, merfû, mevkuf ve maktû' olarak fıkıh konuları da göz önüne alınarak tertip edilir. Sünenlerden farkı bu tür çalışmalarda sahabe ve tâbiûna ait sözleri, fiilleri ihtiva eden birçok muallak ve mürsel rivâyetin bulunmasıdır.

Nitekim İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) de ifade ettiği gibi "Saîd b. Arûbe (ö. 125/743), Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770), Hammad b. Seleme'nin (ö. 167/784) tasniflerinin özelliği; Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiûndan bir konu hakkında nakledilen rivayetleri ihtiva etmesidir. Mâlik de aynı yolu takip etmiştir. Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797), Abdullah b. Vehb (ö. 197/813), Vekî b. el-Cerrâh (ö. 197/812), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/814), Abdürrezzak (ö. 211/827), Saîd b. Mansûr (ö. 227/842) ile diğerlerinin yaşadıkları devirde telif ettiği kitaplar Şâfiî'nin de işaret ettiği gibi hadislerden hüküm çıkarmayı hedeflemektedir. Nitekim Şâfiî (ö. 204/820), 'Kur'an-ı Kerim'den sonra en sahih kitap Mâlik'in *el-Muvatta'*ıdır' demiştir. Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855), Mâlik'in hadisi ile görüşleri hakkında sorulunca, Mâlik'in naklettiği

---

[48] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* X, 220 (57); *Tarihu'l-İslâm,* V, 348 (206).

[49] Bkz. Kâdî Iyâz, *Tertîbü'l-medârik,* I, 252; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* X, 226 (59).

[50] Rivâyet edildiğine göre Mâlik'in öğrencilerinden Ebû Abdullah Esed b. el-Furât el-Kayrevânî (213/828), Irak'ta Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî yanında kaldığı sürece Hanefî mezhebine dair görüşlere meyleder. Ancak Mâlik'in vefatından sonra Kahire'ye geri döner. Hem Mâlikî hem Hanefî mezhebine dair görüşlere sahip olarak Esed b. el-Furât, Kahire'ye dönüşünde Mâlik'in görüşlerini İbnü'l-Kâsım'dan dinler ve ictihadları toplamaya karar verir. Sahnûn'un İbnü'l-Kâsım'la müzakere ederek *"el-Müdevvene"* adıyla topladığı Mâlikî mezhebine dair görüşleri gibi, Esed b. el-Furât da İbnü'l-Kâsım ile müzakere ettikten sonra altmış kitap halinde Mâlikî mezhebindeki ictihadları ayrıca telif eder. Onun bu ictihadları *"el-Mesâilü'l-Esediyye"* adıyla halk arasında şöhret kazanır ama vefatından sonra etkinliğini kaybeder. Günümüze kadar bu çalışmanın ulaştığına dair bir bilgiye sahip değiliz. [Geniş bilgi için bkz. Zehebî, *Tarihu'l-İslâm,* V, 274 (35); *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* X, 226 (59)].

[51] Bkz. İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Alî b. Hibetillâh b. Alî el-İclî, *el-İkmâl fî ref'ıl irtiyâb ani'l-mu'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâi ve'l-künâ ve'l-ensâb,* IV, 265, Dâru'l-kütübi'l-İslâmî, trs, Kahire; Kâdî Iyâz, *Tertîbü'l-medârik,* I, 270-272; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* XXIII, 58 (15).

[52] Kâdî Iyâz, *Tertîbü'l-medârik,* I, 100; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* IX, 192 (56).

hadisi ile görüşünü başkalarının hadisi ve görüşüne tercih etmiştir."[53] Şâfiî aynı zamanda *el-Muvatta'* râvîlerinden biridir.[54] Sonraki bazı âlimler Şâfiî'nin yukarıdaki sözünü "Mâlik'in *el-Muvatta*'ında hadisleri bir araya getirmesi ve bablara göre tasnif etmesi"[55] şeklinde yorumlamıştır.

İbn Mâkûlâ'nın (ö. 475/1082), Ziyâd b. Abdurrahman Şebtûn'un (ö. 193/808)[56] Mâlik'in görüşlerini Kurtuba'ya ilk getiren ve o gelene kadar Endülüs'te Evzâî'nin (ö. 157/774) fikirlerinin yaygın olarak bilindiği görüşü[57] dikkate alınırsa, hâlâ rivâyetü'l-hadisin fıkhın gölgesinde kaldığı ve Endülüs'e Mâlikî fıkhının ne denli hâkim olduğu anlaşılır. Burada bir husus dikkat çelmektedir. Endülüs'te ilk defa Mâlik'in fıkıh anlayışını taşıyan kişi olarak meşhur olan Şebtûn aracılığıyla *el-Muvatta*'ın yayılmaya başladığı bir dönemde, Şebtun'un hocası ve kayınpederi Endülüs kadısı Ebû Amr Muaviye b. Salih eş-Şâmî el-Hımsî'nin (ö. 158/774) rivâyetlerinin gün yüzüne çıkmamasıdır. Hâlbûki o, hadis nakletmekle meşhur ve birçok âlimin sika kabul ettiği, meclisinde kendisinden hadis yazdığı, Müslim, Ebû Davud, Tirmizi, Nesâî, İbn Mâce'nin rivâyetlerine kitaplarında yer verdiği bir muhaddistir.[58] Muaviye b. Salih, Endülüs Emevî Devleti'nin ikinci kurucu emiri Hişam b. Abdurrahmân (ö. 180/796) tarafından kadılık görevine getirilmek istenmiş ama o hadis ilmini (rivâyeti) tercih etmiştir.[59] Kaynakların aktardığına göre "Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân b. el-Hakem'in (ö. 86/705) hüküm sürdüğü [65–85 / 685–705] yıllarda hicrî 80/699 senesinin sonuna doğru dünyaya gelmiştir. Soyu sahabeden Hâtıb b. Ebî Beltea'ya (ö. 30/650) ulaşır ve bazı sahâbîlere yetiştiği (yani tâbiûnden olduğu) kabul edilir."[60]

Muâviye b. Salih "Humus'tan 123/740 (veya 125/742) yılında ilim yolculuğuna çıkmış, Mısır üzerinden Endülüs'e geçerek Malaka şehrini vatan edinmiş, daha sonra İşbiliye'de hayatına devam etmiştir. Mâlik (ö. 179/795) ile aynı ilim meclisinde bulunan Muâviye b. Salih'ten, Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778), Leys b. Sa'd (ö. 175/791), İbn Uyeyne (ö. 198/814) gibi hadis imamları ile Mâlik de hadis rivâyet etmiştir. Endülüs'te sema yoluyla hadis nakletmekle meşhur olan Muâviye b. Salih Kurtuba'da vefat etmiştir."[61] Bu bilgileri dikkate aldığımızda, Muâviye b. Salih el-Hımsî'nin Endülüs'te iken rivâyetlerine ilgi gösterilmediğini söylemek

---

[53] İbn Teymiyye Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm el-Harrânî *Mecmûu'l-fetâvâ,* XX, 321, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Mecmau'l Melik Fehd, Medine, 1416/ 1995.

[54] Kâdî Iyâz, *Tertîbü'l-medârik,* I, 143.

[55] Süyûtî, Celâlüddîn, *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî,* I, 89, thk. Abdülvehhâb Abdullatif, Mektebetü'r-Riyâd el-Hadîsiyye, Riyâd, trs.

[56] Şebtûn, Ziyâd b. Abdurrahman olarak bilinen el-Muvatta' râvîsinin lakabıdır. (Bkz. Zebîdî, *Tâcu'l-arûs,* XIX, 398). Lakabın Şebetûn şeklinde okunması da mümkündür. [Bkz. Safedî, *el-Vâfî,* XV, 10 (3); İbn Hacer, *Nüzhetü'l-elbâb,* I, 395 (1651), thk. Abdülaziz Muhammed b. Sâlih, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1. Baskı 1409/1989].

[57] İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl,* II, 61; Zehebî, *Târihu'l-İslâm,* IV, 1104 (95).

[58] Biyografisi için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ,* VII, 521; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dil,* VIII, 382 (1750), Dâiretü'l-meârif el-Usmâniyye, Haydarâbâd, 1271/1952, 1. Baskı; İbn Mencûye, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Yezdî el-İsfahânî, *Ricâlü Sahihi Müslim,* II, 229 (1564), thk. Abdullah el-Leysî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1407; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz,* I, 132 (173); *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* XIII, 182 (54).

[59] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* XIII, 187 (54).

[60] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* XIII, 182 (54); İbn Hacer Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb= Kitâbu Tehzîbi't-Tehzîb,* X, 189 (391), Dâru'l-fikr, Beyrut, 1404/1984.

[61] Bkz. Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis,* I, 339-342 (796); Nübâhî, *Târihu kudâti Endelûs,* I, 43. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb,* X, 189 (391).

mümkündür. Oysa Muâviye b. Salih, Endülüs'e Şam bölgesinden rıhlet ederek geldiği ve Endülüs'te kadılık yaptığı bir gerçektir.[62] Buradan Muâviye b. Sâlih'in hadisçi kimliğinin Endülüs'te değil de Şam bölgesinde kazandığını söylemek mümkün görülebilir. Nitekim Buhârî (ö. 256/869) ricale dair kitaplarını hazırlarken, cerh ve ta'dil değerlendirmelerinde Muâviye b. Salih'in görüşlerine itibar etmekte ve kendisinden Şam bölgesindeki râvîlere dair bilgiler vermektedir.[63] İbn Hacer de (ö. 852/1448) onun cerh ve ta'dile dair görüşlerine itibar etmektedir.[64]

Şu halde Muaviye b. Salih (ö. 158/774) ile talebesi ve damadı Şebtûn'un (ö. 193/808) Endülüs'te hadis rivâyeti ile meşgul oldukları kesindir. Ancak Şebtun *el-Muvatta'*ın rivâyeti ile daha ziyade bölgede yaygın olan Mâlikîliği öne çıkartmış ve fıkıh ilmini hadis rivâyetine tercih etmiştir.

Mâlik'in *el-Muvatta*'ı yanısıra diğer muteber kaynaklarda yer alan rivâyetlerine baktığımızda Endülüs'te Muâviye b. Salih vasıtasıyla *el-Muvatta'* dışında pek çok hadisin aktarılması mümkün görülebilir. Nitekim başta Buhârî[65], Müslim[66], Ebû Davud[67], Tirmizî[68], Nesâî[69], İbn Mâce[70], Ahmed b. Hanbel[71] olmak üzere birçok muhaddis eserlerinde Muâviye b. Salih tarîki ile gelen hadislere yer vermiştir. Ancak burada şöyle bir soru akla gelebilir. Endülüs'te hadis rivâyetinde bulunan Muaviye b. Salih (ö. 158/774) ile Kütüb-i Sitte'de rivayetleri bulunan hadis âlimi aynı kişi midir? Kaynaklar söz konusu râvîyi Ebû Amr (Ebû

---

[62] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis,* I, 339.

[63] Bkz. Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *et-Târihu'l-evsat,* IV, 644 (991), thk. Teysîr b. Sa'd, Dâru'r-rüşd, Riyâd, 1. Baskı, 1426/2005; *et-Târihu's-sağîr,* II, 161, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, trs.; *et-Târihu'l-kebir,* II, 49 (1645); III, 102 (353); IV, 293 (2873); VI, 61 (1709); 457 (2980); VII, 335 (1442); VIII, 38 (2071); 97 (2316); IX, 55 (475); 68 (636), Dâiretü'l-meârifi'l-Usmâniyye, Haydarâbâd, 1360/1941.

[64] İbn Hacer Askalânî, *Ta'cîlü'l-menfea bi zevâidi ricali'l-eimmeti'l-erbaa,* II, 176 (933); 327 (1133).thk. İkrâmullah İmdâdulhak, Dâru'l-beşâir, 1. Baskı, Beyrut, 1417/1996.

[65] Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *el-Edebü'l-müfred,* I, 133 (364); 190 (541); 255 (734); 392 (1147), thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 3. Baskı, 1409/1989.

[66] Müslim, Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, *el-Câmiu's-Sahih,* I, 210 (234); II, 645 (935); III, 1373 (43); 1532 (9); IV (1727); 1980 (14), thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, trs.

[67] Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'âs, *es-Sünen,* I, 178 (666); 230 (873); II, 46 (1362); III, 19 (2535); IV, 125 (4349), thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, trs.

[68] Tirmizi, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Serve, *es-Sünen,* I, 77 (55); II, 189 (357); 311 (449); IV, 168 (1626); V, 31 (2653); 552 (3549), thk. Ahmed Muhammed Şakir ve Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1395/1975.

[69] Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *el-Müctebâ mine's-Sünen (es-Sünenü's-Suğrâ),* I, 92 (148); II, 93 (819); III, 13 (1215); IV, 14 (1847); V, 80 (2561); VII, 291 (4619), thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Mektebetü'l-matbûâti'l-İslâmiyye, Haleb, 1406/1986.

[70] İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd, *es-Sünen* (es-Sindî Şerhi ile birlikte), I, 174 (521); 202 (617); 270 (825); II, 767 (2286); 1065 (3193); 1246 (3793); 1333 (4020), thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru ihyâi'l-kütübi'l-arabiyye, Beyrut, trs.

[71] Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Müsned,* X, 17 (5724); XIII, 254 (7868); XIV, 368 (8761); XIV, 509 (8948); XVI, 519 (10892); XXV, 390 (16008); XVIII, 115 (16910); XXVIII, 169 (16967), thk. Şuayb el-Arnaûd, Âdil Mürşid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1. Baskı, 1421/2001.

Abdurrahman) Muâviye b. Salih b. Hudeyr el-Hadramî el-Hımsî şeklinde tanıtmakta ve Endülüs'te kadılık yaptığını zikretmektedir. İbn Sa'd, Abdurrahman b. Mehdî, Ebû Zur'a ed-Dımeşkî, Ahmed b. Hanbel, İbn Adî gibi hadis otoriteleri tarafından hâfız, sika, imam, muhaddis, kesîru'l-hadis, salihu'l-hadis, sadûk olarak tanıtılımaktadır. Hicri 158/774 yılında vefat etmiştir. Hadis aldığı mesela Mekhûl (ö. 112/730), Rebîa b. Yezid (ö. 121/738) gibi şeyhlerine ve kendisinden rivayette bulunan örneğin Ma'n b. İsa (ö. 198/813), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813) gibi râvîlerine baktığımızda aynı dönemin şahsiyetleri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca söz konusu kişilerin hadis almak için yaptığı (rıhlet) merkezlere ve Kütübi Sitte'de geçen rivâyetlerin senetlerindeki râvî-şeyh bağlamındaki isimlerin irtibatına baktığımızda isimlerin Muâviye b. Salih ile örtüştüğü anlaşılmaktadır.[72] Dolayısıyla Muâviye b. Salih'in farklı bir isim olduğuna dair bir bilgiye veya adı üzerinde ihtilaf edildiğine, aynı isimde bir başka râvî ile karıştırıldığına, zaman veya mekân farklılığına, hoca-talebe arasındaki kronolojik uyumsuzluğa işaret eden bir bilgiye biz rastlamadık.

Bu sebeple Endülüs'te 125/742 ile 158/774 yılları arasında hadis naklini sadece *el-Muvatta* ile sınırlandırmak doğru değildir. Henüz Kütüb-i Sitte içinde yer alacak rivâyetlerin şöhret kazanmaması ile *el-Muvatta*'ın bölgedeki hâkimiyetinin Muaviye b. Salih (ö. 158/774) gibi güvenilir bir râvîyi gölgede bıraktığı söylenebilir. Nitekim İbnü'l-Faradî'nin belirttiğine göre Muâviye b. Salih'in rivâyetlerini toplamak için Bağdat'tan Endülüs'e gelenler olmuş, ancak hayatta iken kendisine yetişememişler, rivâyetlerini nakleden râvîlerine ulaşmışlardır.[73]

Endülüs'e hadis rivâyetinin girişini Bakî b. Mahled (ö. 276/889) ile başlatmayı teyit eden güncel çalışmalar vardır.[74] Endülüs'e hadisin girişini nakleden klasik kaynaklar ise bilgileri neredeyse birbirinden alıntılamış gibidir.[75] Ancak burada üzerinde durulması gereken husus, Bakî b. Mahled'in aşağıda anılacağı üzere hocası İbn Ebî Şeybe'nin *"el-Musannef"*inde[76] Muâviye b. Salih'e ait rivâyetlere yer verilmesidir. Bu durum *el-Muvatta'* dışındaki hadislerin de

---

[72] Geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 521; Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, VII, 335 (1443); İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 382 (1750); Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 339; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm, IV, 219 (369); Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* VII, 158 (54).

[73] İbnü'l-Faradî, *Tarihu ulemâi'l-Endelûs,* I, 139 (1445).

[74] Bkz. Isabel Fierro, *"Hadis'in Endülüs'e Girişi"*, çev: Murat Gökalp AÜİFD, *2006, s 2, s.s. 235;* Abu Nayeem, Md. Raîsüddin *"Bakî b. Mahled el-Kurtubî (201-276/816- 889) ve Endülüs'teki Hadis Çalışmalarına Katkısı"* Çev. Murat Gökalp, Dinî Araştırmalar, 2005, C. VII, s. 325; Öztoprak Mustafa, *"Endülüs Hadisciliğinde Halifelerin Yeri"*, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s. 2, s.s. 153-154, 2012; *"Endülüs Hadisciliğinde Sahîhayn Algısı ve Doğu İslâm Dünyasıyla Karşılaştırılması"*, OMÜİFD, s. 34, s.s. 112, 2013; *"Endülüs Hadisçiliğinde Kadıların Yeri"* Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt IV, Sayı 7, s.s. 108, Şırnak, 2013.

[75] İbnü'l-Faradî'ye göre (403/1013) [*Tarihu ulemâi'l-Endelûs,* I, 91 (283)] Bakî b. Mahled "Endülüs'ü hadis ve rivâyetle dolduran/ بقيّ بن مَخلَد مَلأَ الأندلس حديثاً ورِواية"; Zehebî'ye göre (748/1347) [*Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* XIII, 290 (137); *Tarihu'l-İslâm,* VI, 521 (121)] "Endülüs'te hadisin artması ve yaygınlaşmasında öncü/وكان بقي أول من كثر الحديث بالاندلس ونشره biridir. "وَكَانَ إِمَاماً مُجْتَهِداً صَالِحاً يُفْتِي بِالأَثَرِ وَلاَ يُقَلِّدُ أَحَداً = Salih, müçtehid bir imamdır. Hadisleri dikkate alarak fetva verir ve kimseyi taklit etmez." [*Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* XXV, 291 (137)].

[76] Mesela bkz. İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Absî el-Kûfî (235/849), *el-Musannef*, I, 13 (21), 161 (1858), 342 (3933); II, 145 (7486), 185 (7943), 228 (8410); III, 439 (15778); IV, 211, (19392); V, 99, (24092), thk. Kemâl Yusuf el-Hût, Mektebetü'r-rüşd, Riyad, 1. Baskı, 1409/1989.

Endülüs'e girmiş olabileceğini gösterir. Bakî b. Mahled hocası İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef*'i yanında, Şâfiî'nin (ö. 204/819) *el-Ümm*, Halîfe b. Hayyât'ın (ö. 240/855) *et-Târîh*, hocası Ahmed b. İbrahim b. Kesir ed-Devrakî'nin (ö. 246/860) *"Siyeru Ömer b. Abdülaziz"*i[77] gibi devrin rivâyetü'l-hadise dair eserlerini Endülüs'e ilk getiren ve tanıtan bir muhaddistir.

Burada dikkat çekmek istediğimiz husus, daha önce de değindiğimiz gibi Hz. Peygamber'e (s.a.s) ait sahih rivâyetlere ulaşabilme bağlamında Endülüs'e *el-Muvatta'* dışında farklı rivâyetlerin girebilme ihtimaldidir. Zira Bakî b. Mahled, Şebtûn'un talebesi Yahya b. Yahya el-Leysî'nin (ö. 234/848) öğrencisidir. Muâviye b. Salih ile başlayan Şebtûn ve Yahya b. Yahya el-Leysî ile devam eden süreç Bakî b. Mahled zamanında meyvelerini vermiştir. Nitekim İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *"el-Musannef"*inde hadisler *el-Muvatta'*da olduğu gibi fıkıh bablarına göre sıralanmaktadır. Bu durum *el-Muvatta'* ile *el-Musannef*'in mukayese edilmesi bağlamında önemli görülebilir. Mutaassıb bir Mâlikî olan Esbağ b. Halîl'in (ö. 273/886) "Kitaplarım içinde bir domuz başının bulunması, İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inin olmasından bana daha sevimli gelir"[78] diyerek katı duruş sergilemesini de düşünürsek, hadis merkezli bir fıkıh anlayışının Endülüs'te geniş yankı bulmamasının sebebi daha iyi anlaşılabilir. Buradan âlimlerin Mâlikî fıkhını önceden daha çok önemsediği ancak Bakî ile birlikte hadis rivâyetine önem vermeye ve bu ilmin gelişmeye başladığı sonucu çıkartılabilir.

İşte Mühelleb'in 330/941 yılı civarında doğduğu tahmin edilen hocası ve kayınpederi Ebû Muhammed Asılî'nin (ö. 392/1002) bu süreçte Endülüs'e önemli katkıları olmuştur. Zira o, özellikle cerh ve tadili iyi bilen Mâlikî bir hadis hafızıdır. Aynı zamanda Buhârî'nin de önemli bir râvîsidir. Kendine has görüşleri ve içtihatları bulunmaktadır; hatta Endülüs'te Eş'arî kelamını yaymakla öne çıkar. Asîlî'nin Mâlik, Şâfiî ve Ebû Hanîfe arasındaki görüş ayrılıklarına temas ettiği *"ed-Delâil alâ ümmehâti'l-mesâil"*[79] adlı içeriği hakkında kaynaklarda pek bilgi geçmeyen kitabını, hadisi merkeze alan bir fıkıh anlayışını tesis etmek için telif etmiş olması muhtemel görülebilir. Zira o, selefin fıkıh anlayışı ile hadis ve sünnet konusunda devrin otorite şahsiyeti kabul ediliyordu.[80]

Bu sebeple konumuz Mühelleb iki açıdan önem arz eder. Birincisi, Asîlî (ö. 392/1002) ve Kâbisî (ö. 403/1012) gibi Buhârî râvîlerinden aldığı pek çok ilmî birikimi ile Buhârî'yi Endülüs'te rivâyet etmiş olmasıdır. İkincisi de, el-Muvattâ rivâyeti ve Mâlîkî fıkıh geleneği içinde Endülüs'te yetişmiş bir muhaddis olmasıdır. Kaynaklar kendisini "Buhârî Şârihi" şeklinde ve Endülüs'te Buhârî'nin *Sahih*ini yayan âlimler arasında tanıtır.[81]

Şimdi de Mühelleb'e kadar geçen süreçte "Endülüs'te Buhârî Rivâyeti"ne bir göz atalım.

---

[77] Bkz. İbnü'l-Faradî, *Tarihu ulemâi'l-Endelûs,* I, 92 (nr:283); İbn Ebî Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-Hanâbile,* I, 21, thk. Muhammed Hamid el-Fakî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1371/1952; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* XXIII, 125 (46); *Tezkiretü'l-huffâz,* II, 69 (520).

[78] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* XIII, 202 (116); *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl,* I, 269 (1008), thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1. Baskı, 1382/1963. (İbn Hacer'e göre, Esbağ b. Halil Kurtubalı bir fakih olup 273/886 yılında vefat etmiştir. Mutaassıb Mâlikîlerdendir. Zâhidlik yönü ağır basar, hadis ilminde zayıf kabul edilir. Bkz. İbn Hacer Askalânî, *Lisanu'l-mîzan,* II, 205, thk. Abdülfettah Ebû Ğudde, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1. Baskı, 1423/2002).

[79] Kâdî Iyâz, *Tertîbü'l-medârik,* II, 243.

[80] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, XVI, 560 (412); Tezkiretü'l-huffâz,* III, 153 (954).

[81] Kâdî Iyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 313; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* XXXIV, 13; *el-Iber,* II, 272; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc,* II, 346.

3. MÜHELLEB'E KADAR ENDÜLÜS'TE BUHARİ RİVÂYETİ

Buhârî (ö. 256/870) *"el-Câmiu's-Sahih"*ini tamamlayınca onu Ebu'l-Hasen Alî b. Medînî (ö. 234/848), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Yahya b. Maîn (ö. 233/848) gibi devrin önemli otoritelerinden kabul edilen âlimlere takdim etmiştir. Onlar da kitabı güzel bulmuşlar ve içindeki hadislerin dördü hariç sıhhati hakkında hüsnü şehadette bulunmuşlardır. Ukaylî'ye (ö. 322/934) göre "Söz konusu dört hadiste de son söz yine Buhârî'ye aittir ki, o da bu rivâyetlerin sahih olduğunu söylemektedir."[82] Buhârî'nin kendisinden rivâyette bulunan râvîlerin sayısı oldukça artmış ve eserin birçok nüshası meydana çıkmıştır. Buhârî'nin en meşhur rivâyeti, Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf b. Matar Firebrî'ye (ö. 320/932) aittir.

3.1. Firebrî (ö. 320/932) Rivâyeti

Bâcî'nin (ö. 474/1081) verdiği bilgiye göre **كتاب البخاري من أصله الذي كان عند صاحبه محمد بن يوسف الفربري** "Buhârî'nin kitabı ki, öğrencisi Muhammed b. Yusuf'un yanında bulunan asıl nüshadan istinsah edilmiştir." Müstemlî (ö. 376/986), Ahmed b. Hammûye (Hameveyh)[83] es-Serahsî (ö. 381/991), Küşmîhenî (ö. 389/998) ile Ebû Zeyd Mervezî (ö. 371/981), Firebrî'nin (ö. 320/932)[84] elindeki nüshayı asıl kabul ederek *"el-Câmiu's-Sahih"*i ondan rivâyet etmişlerdir.[85] Zehebî'ye göre Firebrî, "Buhârî'den *'Sahih'*ini 248/862 senesinde Firebr'de, 252/866 veya 253-255/ 867-869 yılları arasında Buhara'da dinlemiştir."[86] Buradan anlaşıldığına göre bizzat hocasından sema yoluyla rivâyette bulunması, "Buhârî Rivâyeti" hususunda diğer râvîlere göre Firebrî'nin değerini artırmaktadır.

3.2. Ebû Zer Herevî (ö. 434/1043) Nüshası

Muhammed b. Ahmed b. Abdullah Ebû Zeyd Mervezî (ö. 371/981) de Firebrî'den "*el-Câmiu's-Sahih*"i sema yoluyla nakleden ve birçok beldeye rıhlette bulunan önemli bir Buharî râvîsidir. Hatîb el-Bağdadî'ye göre "*Sahîh*'i en güzel şekilde nakleden en iyi râvîlerdendir."[87] Ebû Zeyd Mervezî, Asîlî'den (ö. 392/1002) yaşça büyüktür ve "Asîlî'den semaı bulunmaktadır."[88] Asîlî, Mekke'de 353/964 yılında hac ibadeti sırasında Ebû Zeyd Mervezî ile

---

[82] Ebu'l-Velîd el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, I, 8; İbn Hayr, Ebûbekir Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife, *Fehrese İbn-i Hayr,* I, 83, thk. Muhammed Fuâd Mansur, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1419/1998; İbn Hacer, Askalânî, *Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahihi'l-Buhârî,* V, 423, thk. Said Abdurrahman el-Kazakî, el-Mektebü'l-İslâmî (Dar-u Ammar, Amman) Beyrut, 1. Baskı, 1405/1985**;** *Fethu'l-bârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, I, 7, 489, Dâru'l-marife, Beyrut, 1379/1959.

[83] Bazı kaynaklarda "Hammûye" şeklinde verilse de bu nisbenin "Hameveyh" şeklinde olması daha doğrudur. Zira kelimeyi mim harfinin şeddesi veya sadece fethası ile okumak mümkündür. (Bkz. Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 246; İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb,* I, 392, Dâru Sâdır, Beyrut, 1400/1980).

[84] Firebr, Buhara'nın Ceyhun nehri tarafında bir yerleşim yeridir. Bkz. İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb,* II, 418.

[85] Ebu'l-Velid el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, I, 310. Ayrıca bkz. Kâdî Iyâz, Ebu'l-Fadl Musa b. Iyâz el-Yahsûbî, *Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhı'l-âsâr,* I, 9; II, 234, el-Mektebetü'l-atîke ve Dâru't-türâs, trs; Sem'ânî Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur (562/1166), *el-Ensâb,* IV, 359; takdim ve ta'lik Abdullah Ömer el-Bârûdî, Dâru'l-cinân, (Merkezü'l-hıdemât ve'l-ebhâsi's-sekâfiyye), trs; İbn Hacer*, Fethu'l-bârî*, I, 8.

[86] İşbilî, *Fehrese,* I, 83; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, 10 (5); XVI, 313 (221); İbnü'l-Imâd, *Şezerât,* III, 76.

[87] Hatib el-Bağdadî, *Târihu Bağdat,* II, 154; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* XXX, 316 (221).

[88] Ebu'l-Fidâ İbn Kesir ed-Dımeşkî, *Tabakâtü'ş-Şâfiiyyîn*, I, 327, thk. Ahmed Ömer Hâşim, Mektebetü's-Sakâfe ed-Dîniyye, Kahire, 1413/1993.

karşılaşmış ve Buhârî'yi sema yoluyla rivayet etmiş[89] hatta kendisinden "*el-Câmiu's-Sahîh*"i yazmıştır.[90] Asîlî'nin bu yolculuğu sırasında Mekke'de Kâbisî (ö. 403/1012) ile görüştüğü, "*Sahih-i Buhârî*"nin zabtını ve tashihini Kâbisî ile birlikte yaptığı hatta gözden geçirip rivayet farklılıklarını giderdiği de bilinmektedir.[91] Dolayısıyla Ebû Zeyd Mervezî rivâyetini, Asîlî aracılığıyla rivâyette bulunan Ebu Zer Herevî'nin gördüğü ve kendi nüshası ile karşılaştırdığı kabul edilebilir.

Ebû Zer Herevî, Buhârî'nin "*es-Sahih*"ini Firebrî'nin öğrencilerinden Müstemlî (ö. 376/986), Ahmed b. Hammûye (Hameveyh) es-Serahsî (ö. 381/991) ve Küşmîhenî'den (ö. 389/998) sema yoluyla almıştır. Herevî, Buhârî'nin meşhur râvîsi Ahmed b. Hammûye (Hameveyh) Serahsî'den (ö. 381/991) 373/983 yılında Serahs'ta ve diğer iki Buhârî râvîsi, Küşmîhenî'den 387/997 senesinde Merv'de ve Müstemlî'den de 374/984'te Belh'te sema yoluyla Buhârî'nin "*el-Câmiu's-Sahih*"ini okumuştur.[92]

Talebesi Bâcî'nin (ö. 474/1081) verdiği bilgiye göre, Herevî'nin *"el-Câmiu's-Sahih"* nüshası Firebrî'nin meşhur üç öğrencisi Müstemlî (ö. 376/986), Ahmed b. Hammûye (Hameveyh) Serahsî (ö. 381/991) ve Küşmîhenî (ö. 389/998) nüshaları ile hemen hemen aynıdır.[93]

Anlaşılacağı üzere Ebu Zer Herevî elindeki nüshayı, hem Ebû Zeyd Mervezî, Asîlî ve Kâbisî hem de "Müstemlî, Ahmed b. Hammûye (Hameveyh) Serahsî ve Küşmîhenî"[94] rivayetleri ile karşılaştırmakta ve adeta tenkitli bir çalışma ortaya koymaktadır.[95] Nitekim Nevevî'ye göre *"el-Câmiu's-Sahih"*i Firebrî'den en iyi şekilde nakleden râvî Ebû Zer Herevî (ö. 434/1043)'dir."[96]

Herevî'nin Harem-i Şerif'te *"el-Câmiu's-Sahih"* nüshasını rivâyet etmesi, Mekke'ye gelen Mağrib ve Endülüslü âlimler tarafından tanınmasına ve Buhârî'nin Mağrib uleması tarafından bilinmesine yol açmıştır. Zehebî (ö. 748/1347) daha önce aklî ilimlerin okutulmadığı Endülüs'e Kelâm ilminin girmesini sağlayan âlimleri zikrederken Ebû Zer Herevî'nin de adını verir. Ona göre, "Ebû Bekr Bâkıllânî (ö. 403/1013) ile Ebu'l-Hasen Dârekutnî (ö. 385/995)'den aldığı Kelâm ilmini Mekke'de yaymaya başlayan Herevî, yanına gelen Mağribli ve Endülüslü öğrencileri vasıtasıyla bu ilimlerin ve *"el-Câmiu's-Sahih"*in Endülüs'e girmesinde ve yayılmasında etkili olmuştur. Asîlî (ö. 392/1002), Ebu'l-Velid b. el-Faradî (ö. 403/1013), Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Meâfirî Talemenkî (ö. 429/1037), Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî (ö. 444/1053) ve Ebû Ömer Muhammed b. Abdilber Nemerî (ö. 463/1071) gibi Endülüslü âlimler *"Sahih-i Buhârî'nin* Mağrib uleması arasında yayılmasını sağlamışlardır."[97]

---

[89] Kâdî Iyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VII, 135.
[90] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 484.
[91] Zehebî, a.g.e XII, 569.
[92] Ebu'l-Velid el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, I, 310; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXXIV, 59 (370); İbn Nukta, *et-Takyîd*, I, 321.
[93] Ebu'l-Velid el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, I, 310; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 8.
[94] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXXIV, 59 (370).
[95] Ebu'l-Velid el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, I, 310.
[96] Nevevî Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügat,* I, 75, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut. Trs.
[97] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXXIV, 62 (370).

4. ASÎLÎ (Ö. 392/1002) VE KÂBİSÎ (Ö. 403/1012) NÜSHALARI

Firebrî'den sema yoluyla Buhârî'yi dinleyen Ebû Zeyd Mervezî (ö. 371/981)[98], *"el-Câmiu's-Sahih"*i en sağlam nakleden râvîlerden biridir.[99] Mühelleb'in hocası Asîlî (ö. 392/1002) de Buhârî'yi sema yoluyla Ebû Zeyd Mervezî'den dinlemiştir.[100] İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) naklettiğine göre, 342/953 yılında Kurtuba'ya yerleşen Asîlî, Bağdat ve civarına 351/962 yılında ilim uğruna yolculuğa çıkmış, Ebû Zeyd Mervezî'den (ö. 371/981) aldığı icazetle *"Sahih"*i Endülüs'te yaymaya başlamıştır. Vefat ettiğinde Emevilerin Endülüs'e ilk gelişlerinde inşa etmiş oldukları "Rasâfetü Kurtuba"[101] adıyla bilinen mezarlığa defnedilmiştir.[102] Zehebî'ye göre, hadisin illetlerini ve ricalini iyi bilmektedir.[103]

Mühelleb'in Buhârî'yi naklettiği diğer hocası Ebu'l-Hasen Kâbisî (ö. 403/1012), cerh ve ta'dil, kırâat, fıkıh, usul ve kelam alanında tanınır. Basra, Kufe, Mısır, Hicaz başta olmak üzere birçok yere ilmî yolculuk yapmıştır. Hicrî 353-357 yılları arasında Mekke'de iken Buhârî'yi Ebû Zer Herevî'den rivâyet etmek için icazet almıştır. Mâlik b. Enes tarîki ile gelen 520 muttasıl senedli Muvatta rivâyetini *"el-Mulahhas"* adlı eserinde toplamıştır. Mâlikî mezhebine mensup, asrın imamı sayılan sika bir muhaddistir. Kayrevân'da vefat etmiştir.[104]

5. MÜHELLEB'İN ENDÜLÜS HADİSÇİLİĞİNDEKİ YERİ

5.1. Buhârî Üzerine Mühelleb'in Çalışmaları

Mühelleb'in Buhârî'nin *"el-Câmiu's-Sahih"*i üzerinde iki önemli çalışması vardır. Bunlardan ilki günümüze gelen *"el-Muhtasaru'n-nasîh"*[105] adlı eseridir. Bu kitapta Mühelleb Buhârî'nin "*Sahih*"indeki rivâyetleri tehzîb etmekte, bab başlığı ve istinbâtı gerektiren özelliklerine riâyet ederek onun en sahih metnini inşâ etmeye gayret etmektedir. Öte yandan, rivâyetlerin müşkil yerlerine, hadislerin fıkhî yorumuna, illet, cerh ve ta'dîl bilgilerine, sahih ve zayıflığına hadis ilimlerine vâkıf bir muhaddis sıfatıyla yer yer işaret etmekte, böylece *"el-Câmiu's-Sahîh"*in tehzîbini ve ihtisarını yapmaktadır.[106]

Diğer çalışması ise, *"Şerhu'l-Câmiu's-Sahih"*idir.[107] Ebûbekir İbnü'l-Arabî'nin *el-Muvatta'* şerhi *el-Mesâlik fî Şerhi Muvattai Mâlik'i* neşreden Muhammed b. el-Hüseyn es-Süleymânî, son devrin tanınmış şahsiyetlerinden Ahmed Şevki b. Alî b. Ahmed Şevki'ye (ö. 1351/1932)

---

[98] Hakkında geniş bilgi için bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 313 (221).

[99] Sübkî Tâcüddin Ali b. Abdülkâfî, *Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-kübrâ*, III, 71, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1413/1992.

[100] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVI, 314 (221)

[101] Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân,* III, 48.

[102] İbnü'l-Faradî, *Tarihu ulemâi'l-Endelûs,* I, 249 (760).

[103] Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz,* III, 152 (954).

[104] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, I, 257 (542); Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz,* XXXIII, 154 (99) İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân,* III, 120 (446).

[105] Eserin iki ayrı baskısı vardır: İlk baskısı Rabat'ta (Dâru'l-Kalem, 1428/2007) tek cilt halinde yayınlanmıştır. Eserin tahkikini Muhammed Muhtâr Vüld (Vülid?) Abbâh gerçekleştirmiştir. Kitabın son baskısı ise Riyâd'ta dört cilt halinde Ahmed b. Fâris es-Sellûm'un tahkiki ile Dâru't-tevhîd tarafından 1430/2009 yılında basılmıştır.

[106] Mühelleb'in bu çalışması *"Endülüslü Muhaddis Kâdî Mühelleb b. Ebû Sufre'nin (435/1044) Buhârî Rivâyeti"* adıyla rivâyet metodunu öne çıkaracak şekilde ayrı bir makalede tarafımızdan incelenmektedir.

[107] Kâdî Iyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 85; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVII, 515.

dayandırdığı bir bilgiye göre bu şerhin bir yazma nüshasının Rabat'ta Hizânetü'l-Melekiyye'de mevcut olduğunu söylemektedir.[108] Ancak biz bu esere henüz ulaşamadık.

5.2. Çalışmalarında Mühelleb'i Kaynak Gösteren Âlimler

Endülüs, Şam, Mısır gibi ilim merkezlerinde yetişen İbn Battâl (ö. 449/1057), Ebûbekir İbnü'l Arabî (ö. 543/1148), Kâdî Iyâz (ö. 544/1149), Ebû Şâme el-Makdîsî (ö. 665/1267), Kurtubî (ö. 671/1273), Nevevî (ö. 676/1277), Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361), Şâtıbî (ö. 790/1388), İbn Hacer (ö. 852/1448), Aynî (ö. 855/1451), Süyûtî (ö. 911/1505), Kastallânî (ö. 923/1517) gibi birçok müellifin Mühelleb'den (ö. 435/1044) istifade ettiğini, eserlerinde kendisine atıflar yaptığını görmekteyiz.

İbn Battâl

Mühelleb'den en çok bilgi nakledenlerin başında bir hadis şârihi olarak talebesi Ebu'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Kurtubî (ö. 449/1057) gelmektedir. İbn Battal üzerine yaptığı çalışmasında Sancaklı'ya göre Mühelleb'in Buhârî şerhi "Hattâbî'nin ilk Buhârî şerhi[109] *'A'lâmü'l-hadîs fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî'*den sonra yazılan en geniş şerh olma özelliğini taşımaktadır."[110] İbn Battâl'ın *"Şerhu Sahihi'l-Buhârî"*[111] adlı eserinde yapmış olduğumuz incelemeye göre o, hocası Mühelleb'in bini aşkın yerde görüşlerine atıfta bulunmuştur.[112] İbn Battâl'ın Mühelleb'ten yapmış olduğu alıntıların fikir vermesi açısından birkaç örneğini zikretmek isteriz:

Birinci örnek: İbn Battâl; Buhârî'nin "*Kitâbu bed'i'l-vahy*" adlı ilk kitabında vahyin nasıl başladığına dair bab başlığındaki *"Biz Nuh'a ve ondan sonraki peygamberlere vahyettiğimiz gibi sana da vahyettik. Ve (nitekim) İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a, esbâta (torunlara), İsa'ya, Eyyûb'e, Yunus'a, Harun'a ve Süleyman'a vahyettik. Davud'a da Zebûr'u verdik"*[113] meâlindeki ayeti izah ederken, "Allah'ın diğer peygamberlere nasıl vahyettiyse Muhammed aleyhisselama da aynı şekilde vahyettiğini, vahyin sıradan bir ilham olmadığını, kendi içinde çeşitli şekilleri bulunduğunu ve Buharî'nin niyet hadisini kitabının başında vermekle "*es-Sahîh*"i te'lifindeki maksadının bilinmesine işaret ettiği" görüşünü Mühelleb'ten nakletmektedir. İbn Battâl'ın naklettiğine göre Mühelleb, Buharî'nin kitabına niyet hadisi ile başlamasındaki maksadının (her müellifin kitabını telif ederken yapması gerektiği gibi) Allah rızasını gözetmek olduğunun bilinmesi ve amellerin niyetle tamamlandığının anlaşılması olduğunu ifade etmektedir. Zira Buhârî'nin hedefi, Allah Resûlü'ne (s.a.s) isnad edilen sahih kelamı kitabında vermektir. Onun için *"Hevâ (heves ve arzusuna göre) konuşmaz."*[114] Meâlindeki ayette geçtiği üzere Hz. Peygambere (s.a.s) atfedilen sözde yalan olmamalıdır.[115]

---

[108] İbnü'l-Arabî, Ebûbekir Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, *el-Mesâlik fî Şerhi Muvattai Mâlik,* I, 226 (6 nolu dipnot), Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut, 1428/2007.

[109] Krş. Karacabey, Salih, *"Hattâbî",* DİA, XVI, 491.

[110] Bkz. Sancaklı, Saffet, *"İbn Battâl ve Buhârî Şerhi", Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi [www.dinbilimleri.com]*, 2007, c. VII, s. 1, s.s. 66.)

[111] Bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* I-X, thk. Ebû Temim Yâsir b. İbrahim, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1423/2000.

[112] Mesela bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* I, 56, 59, 62; II, 65, 68, 71, 82, 89, 90; III, 49, 82, 162, 171; IV, 16, 20, 22, 75- 97, 104, 170, 175, 192; V, 24, 29, 54, 68, 113, 134, 24, 244, 251, 297, 319, 443, 455; VI, 35, 147, 155, 212, 224, 490, 508; VII, 69, 95, 134, 160, 233, 257, 295, 317; VIII, 18, 72, 92, 111, 174, 259, 343, 400, 516, 570; IX, 43, 213, 363, 553, 555; X, 180, 294, 300, 450, 462, 519, 537.

[113] Nisâ, 4/163.

[114] Necm, 53/3.

[115] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* I, 31.

Nitekim Yüce Allah, bütün peygamberlere ilahi (tebliğ) emrini vahyettiği gibi, Hz. Muhammed'e de (s.a.s) dinini tebliğ işini vahyetmiştir. Bu sebeple ameller niyetlere göre değer kazanır. Niyette samimiyet ve ihlas önemlidir. Yüce Allah peygamberleri başta olmak üzere tüm kullarına sırf Allah için ihlaslı (samimi) olmayı ve içinde şirk olmayan kulluğu/ibadeti tavsiye etmiştir. Bunun da delili yukarıda geçtiği gibi Buhârî'nin bab başlığında işaret ettiği ayetle[116] aynı manayı ihtiva eden "*Dini dosdoğru tutun ve onda ayrılığa düşmeyin!" diye Nûh'a emrettiğini, sana vahyettiğini, İbrâhim'e, Mûsâ'ya ve İsâ'ya emrettiğini size de din kıldı. Fakat senin kendilerini çağırdığın şey (İslâm dini), Allah'a ortak koşanlara ağır geldi. Allah, ona dilediğini seçer. İçtenlikle kendine yönelenleri de ona ulaştırır.*"[117] Meâlindeki ayettir.[118]

İkinci örnek: Buhârî'nin *"es-Sahîh*"inde münafığın alâmeti ile ilgili babta, "*Münafığın alâmeti üçtür…*"[119] hadisini açıklarken İbn Battâl "Bir kimsenin, sözünün büyük çoğunluğunun yalan olması ve bu şekilde olursa kişinin münafıklık alâmetini kuvvetlendireceği..."[120] şeklindeki görüşü Mühelleb'e isnad etmektedir.

Üçüncü örnek: Buhârî'nin "Cuma namazının farzından önce veya sonra kılınacak olan namaza dair" bölümde İbn Ömer (r.a) tariki ile gelen *"Nebî (s.a.s) öğle namazından önce ve sonra, akşam namazından sonra, yatsıdan sonra iki rekât namazı evinde kılardı. Cuma namazı(nın farzı)ndan sonra evine dönünceye kadar namaz kılmaz, evine varınca iki rekât namaz kılardı"*[121] hadisini açıklarken İbn Battâl, Mühelleb'in "Resûlullah'ın (s.a.s) kıldığı iki rekât namaz diğer vakitlerde kıldığı iki rekât namaz gibiydi"[122] görüşüne yer vermektedir.

Mühelleb "*el-Muhtasaru'n-nasîh*"inde konu ile ilgili Buhârî rivayetine (**بَاب التَّطَوُّعِ بَعْدَ الْمَكْتُوبَةِ**) "Farz namazlardan sonraki nafile namazlar" başlığı altında eserinde yer vermekte ve Mâlik > Nâfi'> Abdullah b. Ömer tarikiyle gelen **وَكَانَ لاَ يُصَلِّي بَعْدَ الْجُمُعَةِ حَتَّى يَنْصَرِفَ فَيُصَلِّي رَكْعَتَيْنِ** "*Hz. Peygamber (s.a.s) Cumadan sonra (evine) dönünceye kadar namaz kılmaz, (evine dönünce) iki rekât kılardı.*"[123] Rivayetini zikretmekle yetinmektedir.[124] Bunu yaparken Mühelleb, Buhârî'nin ayrı bablarda zikrettiği cumadan sonra kılınan iki rekatlik namazı[125], nafilelerin ikişer ikişer kılınacağına işaret eden rivayeti[126], öğle namazından önce kılınan iki rekati nafile/sünnet namazı[127] aynı şekilde tatavvu'(nafile yani sünnet) olarak kabul ettiğine işaret etmiş olmaktadır. İbn Battâl da aynı mezhebe mensup olduğu Mühelleb'in yukarıdaki "Resûlullah'ın (s.a.s) kıldığı iki rekât namaz diğer vakitlerde kıldığı iki rekât namaz gibiydi" görüşünü zikretmekle hocasına (dolayısıyla Mâlik'e) tâbi olduğunu göstermiş olmaktadır.

Nitekim Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân Karâfî (ö. 684/1285) ve Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Abderî (ö. 737/1336) gibi Mâlikî fukahası,

---

[116] Nisa, 4/163
[117] Şûrâ, 42/13. Ayrıca bkz. Beyyine, 98/5.
[118] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* I, 32.
[119] Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih,* I, 16 (33). I-IX, Thk. Muhammed b. Züheyr. b. en-Nâsır, Dâr-u tavkı'n-necât, Beyrut, 1422/2001.
[120] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* I, 91.
[121] Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih,* II, 13 (937).
[122] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* II, 525.
[123] Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, II, 13 (937); Mâlik, *el-Muvatta',* I, 216 (551).
[124] Mühelleb, *el-Muhtasaru'n-nasîh*, I, 493 (539).
[125] Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih,* II, 58 (1180).
[126] Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih,* II, 13 (937).
[127] Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih,* II, 57 (1165).

yukarıda geçen rivayetleri dayanak gösterek "Cuma namazından sonra imam veya bir başkasının mescitte iki rekât nafile namaz kılması bidattir." Hükmüne yer verecektir.[128]

Dördüncü örnek: Buhârî'nin *Kitâbu'l-Cihad*'da **لاَ تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى تُقَاتِلُوا التُّرْكَ صِغَارَ الأَعْيُنِ ، حُمْرَ الْوُجُوهِ ، ذُلْفَ الأُنُوفِ ، كَأَنَّ وُجُوهَهُمُ الْمَجَانُّ الْمُطَرَّقَةُ ، وَلاَ تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى تُقَاتِلُوا قَوْمًا نِعَالُهُمُ الشَّعَرُ.** *"Siz Müslümanlar gözleri küçük, yüzleri kırmızı, burunları basık, yüzleri üst üste deri kaplanmış kalkanlar gibi kalın etli olan Türkler ile harp edinceye kadar kıyamet kopmaz. Ve yine siz ayakkabıları kıldan olan bir kavimle harp etmedikçe kıyamet kopmaz"*[129] hadisini açıklarken İbn Battâl, Mühelleb'in "Bu hadiste Hz. Peygamber'in (s.a.s) nübüvvetine dair bir işaret vardır. O (s.a.s), peygamberliğini bu kavimde (Türklerde) olduğu gibi doğunun en uç noktasına kadar tebliğ edecektir"[130] hükmüne yer vermektedir.

Beşinci örnek: Buhârî'nin "İhtiyacı için kadınların evin dışına çıkmasına dair" babta zikrettiği **قَدْ أَذِنَ اللَّهُ لَكُنَّ أَنْ تَخْرُجْنَ لِحَوَائِجِكُنَّ** *"Allah, sizin ihtiyaçlarınız için evin dışına çıkmanıza izin verdi"*[131] hadisini açıklarken İbn Battâl, Mühelleb'in **"وفيه جواز مكالمة المرأة من وراء الستر"** = "Hadiste kadının perdenin arkasından konuşmasının cevazına işaret vardır"[132] şeklindeki hükmüne yer verir.

Altıncı örnek: Buhârî "Kitâbü'r-Recm"de "Deli olan kadın ve erkeğin recm ile cezalandırılamayacağına dair" babda Ebû Hureyre'den (r.a) şöyle nakleder: "Resûlullah (s.a.s) mescitte iken bir adam geldi ve (kendini kast ederek) 'Ey Allah'ın Resulü, ben zina ettim!' dedi. Resûlullah (s.a.s) ondan yüz çevirdi. Bu sefer o adam Resûlullah'ın (s.a.s) yüzünü çevirdiği yöne geçerek yine 'Ey Allah'ın Resulü, ben zina ettim!' dedi. Resûlullah (s.a.s) ondan yine yüz çevirdi. O da yine Resûlullah'ın (s.a.s) yüzünü döndürdüğü tarafa geçti. İtirafını tekrarladı. Nihayet bu şekilde kendi aleyhine dört kere şahitlik edince, Peygamber (s.a.s) ona *'Sende delilik var mı?'* diye sordu. O zât 'Hayır yoktur ey Allah'ın Resûlü', dedi. Bu sefer Peygamber (s.a.s) ona *'Sen evlendin mi?'* diye sordu. O zât 'Evet evliyim ey Allah'ın Resûlü' dedi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.s) yanında bulunanlara *'Bunu götürün ve recm edin!'* buyurdu.[133] İbn Battâl, bu hadisi şerh ederken çeşitli görüşleri nakletmekte ve hocası Mühelleb'in şu ifadesine de yer vermektedir: **أجمع العلماء أن المجنون إذا أصاب الحد فى حال جنونه أنه لا يجب عليه حد، وإن أفاق من جنونه بعد مواقعة الحد؛ لأن القلم مرفوع عنه وقت فعله والخطاب غير متوجه إليه حينئذ.** = "Âlimler, deli birisi delilik hâli devam ederken had cezası olan bir suç işlese, bu suçu işledikten sonra deliliği geçse de ona had cezası uygulanmayacağı hususunda icma etmişlerdir. Çünkü o fiili gerçekleştirdiği sırada kendisinden sorumluluk kalkmıştır ve o esnada (sorumlu olmadığı için) had cezası hitabı ona yönelmiş değildir."[134]

Sancaklı'ya göre İbn Battâl, "Buhârî'nin her bâbını şerh etme ihtiyacı duymamış, bazı bâbları eserine başlık olarak almadığı gibi, bazılarını şerh içerisinde zikretmekle yetinmiştir. Dolayısıyla o, Buhârî'nin *Sahih*'inde yer alan yaklaşık 3924 bâbın 2882'sini şerh etmiş, geri kalan 1042 bâbı şerh etme ihtiyacı duymamıştır."[135]

---

[128] Karâfî, *ez-Zehîra*, II, 353, I-XIV, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1994; Abderî, *el-Medhal*, II, 280, I-IV, Dâru't-türâs, trs.
[129] Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, IV, 43 (2928).
[130] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* V, 108.
[131] Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, VII, 38 (5237).
[132] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* VII, 364.
[133] Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, VIII, 165 (6815).
[134] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* VIII, 433.
[135] Bkz. Sancaklı, Saffet, *"İbn Battâl ve Buhârî Şerhi", Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi [www.dinbilimleri.com]*, 2007, c. VII, s. 1, s.s. 66.

"Şerhu Sahihi'l-Buhârî"[136] adlı eserinde yapmış olduğumuz incelemeye göre İbn Battâl'ın, hocası Mühelleb'in görüşlerine yer verirken şu özelliklere yer vermesi dikkatimizi çekmiştir:

İbn Battâl'ın hocası Mühelleb'ten naklettiği bilgiler genelde kısa ve özdür.[137] Fıkhî hükümler içerir.[138] Kimi zaman konuyu açıklamak için sorular sorup Mühelleb'ten naklettiği cevaplarla yetinir.[139] Hadisin metnini Kur'an ayetlerine arz ettiği[140] ve Buhârî'nin bab başlıklarına dair Mühelleb'in görüşlerine başvurduğu görülür.[141]

İbn Battâl, hadisleri Mühelleb'e dayandırdığı görüşlerle yeri geldikçe kısaca açıklamakta[142], varsa mütâbi rivâyetlere yer vermekte[143], kelime bilgisine değinmektedir.[144] Sika râvilerden aldığı ziyadelerle lafızların delalet ettiği manaları Mühelleb'i referans göstererek açıklamaktadır.[145] Hadisin umum ve husus ifade ettiği yerlere[146] ve râvî vehimleri ile ihtilafına işaret etmekte[147] hatta yer yer sahabe ve tâbiûn uygulamalarına değindiği görülmektedir.[148]

Ebûbekir İbnü'l-Arabî

Ebû Bekr İbnü'l-Arabî Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed Meâfirî (ö. 543/1148), birçok ilim merkezini dolaşarak devrin önemli ilim ehlinden istifade ettikten sonra İşbilîye'ye dönmüş ve Mağrib'te vefat etmiştir. İslâmî ilimlerin birçoğunda çalışması bulunan müellifin hadis alanında bilhassa *el-Muvatta'* şerhleri meşhurdur. Zâhirî mezhebine mensup bazı kimselerin *el-Muvatta*'a yönelik tenkitlerini cevaplandırmak amacıyla yazdığı *"Kitâbü'l-Mesâlik ilâ Muvatta'i Mâlik"*inde, Mühelleb'den az da olsa bazı görüşler aktarmaktadır. Neşredenlerin verdiği bilgiye göre Ebûbekir İbnü'l-Arabî bu eserinde Mühelleb'in şerhine itibar etmiştir.[149] Kitabının sekiz ayrı yerinde özellikle fıkhî konularda Mühelleb'in görüşlerine başvurmaktadır.[150] Verilen bilgilerden onun Mühelleb'in eserlerinden değil İbn Battâl aracılığıyla Mühelleb'i kaynak gösterdiği anlaşılmaktadır.

Ebu'l-Velîd Bâcî'nin *el-Müntekâ* adlı şerhinin fıkhî meselelerde yoğunlaştığı, fakat hadis ilimleri açısından yetersiz olduğu görüşünü ileri sürerek, hem bu boşluğu doldurmak hem de ele aldığı fıkhî meselelerde kendi görüş ve tercihini açıklayıp Mâlik'in ve diğer müctehidlerin görüşlerini tahlil veya tenkit etmek için Ebûbekir İbnü'l-Arabî 532'de (1138) Kurtuba'da diğer eseri *el-Kabes fî Şerhi Muvattai Mâlik b. Enes*'i[151] telif etmiştir.[152] Ancak bu kitabında müellifin Mühelleb'i referans gösterdiğine dair bir bilgiye ulaşamadık.

---

[136] Bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-X, thk. Ebû Temim Yâsir b. İbrahim, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1423/2000.
[137] İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* I, 88, 151, 243; II, 545, 555.
[138] a.g.e., I, 73, 145, 148, 213, 265; II, 34; VI, 520; VIII, 323.
[139] a.g.e., II, 432; X, 547.
[140] a.g.e., I, 80; II, 87, 190; III, 146; IV, 406; VI, 514; VIII, 296.
[141] a.g.e., VIII, 314; VIII, 329; X, 491.
[142] a.g.e., I, 64, 81; IV, 29; VIII, 570; IX, 513.
[143] a.g.e., I, 69; II, 110; III, 59; VII, 500.
[144] a.g.e., IX, 261, 441; II, 562; VI, 580; VIII, 489; X, 377.
[145] a.g.e., I, 240.
[146] a.g.e., III, 86; IX, 519.
[147] a.g.e., IV, 228; IX, 444.
[148] a.g.e., II, 460; IV, 292, 316; VI, 543; IX, 28.
[149] Ebûbekir İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik fî şerhi Muvattai Mâlik,* I, 226.
[150] a.g.e, I, 478; II, 394, 462; III, 198, 274, 290, 390, 509.
[151] Eser üç cilt halinde, tahkiki Dr. Muhammed Abdullah Vüld (Vülid?) Kerim tarafından yapılmış olarak Dâru'l-garbi'l-İslâmî'de, 1413/1992 yılında Beyrut'ta basılmıştır.
[152] Baltacı Ahmet, *İbnü'l-Arabî Ebû Bekir*, DİA, XX, 490, Ankara, 1999.

Kâdî Iyâz

Hadis, hadis usulü, tarih başta olmak üzere birçok alanda eser kaleme alan ve Ebûbekir İbnü'l-Arabî'nin öğrencisi Kâdî Iyâz (ö. 544/1149); hadis ricali, Kur'an ilimleri, fıkıh ve fıkıh usulü, kelâm gibi pek çok alanda şöhret sahibidir. Merâkeş'te vefat etmiştir.[153]

Mâzerî'nin Müslim'in ilk şerhi olarak te'lif ettiği ve *el-Mu'lim* adını taşıyan eserin, eksik kalan yerlerinin tamamlanması ve hatalarının giderilmesi için Kâdî Iyâz *"İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâidi Müslim"* adlı şerhi yazmıştır. Bu kitapta yirmi altı yerde Mühelleb'e isnad ettiği fıkhî yorumlara yer vermiştir.[154] Bunun yanında bazı rivayetler hakkında Mühelleb'ten kısa izahlar yapmakta[155], kelime tahlillerine yer vermektedir.[156] Kâdî Iyâz yer yer Mühelleb'in rivâyetini tashih eder.[157] Hz. Peygamberin ibadetlerine dair (veya bir) uygulamanın nasıl olduğunu anlatır.[158] Mühelleb'in bazen bir ifadeyi yanlış anladığını düşünerek hatasına işaret eder.[159] Kadî Iyâz mezheplere göre rivayetin delil oluşunu izah ederken[160], ayetin sebebi nüzulüne dair Mühelleb'den nakilde bulunduğu görülmektedir.[161] Örneklerini verdiğimiz yerlerde Kâdî Iyâz'ın referans olarak Mühelleb'in herhangi bir eserini gösterdiğini göremedik. Hatta bir yerde Kâdî Iyâz'daki bilgi[162] ile İbn Battâl'ın[163] şerhindeki ifadenin aynı olduğu görüldüğü dikkate alınırsa Kâdî Iyâz'ın, Mühelleb'e dair görüşleri İbn Battâl'ın şerhi aracılığıyla almış olması muhtemel görülebilir. Ancak Kadı Iyâz'ın zikrettiği bilgileri kendi isnatlarıyla vermesi hatta Mühelleb'e ulaşan isnadlarının bulunması da mümkün görülebilir.

Ebû Şâme el-Makdisî

Şam bölgesi muhaddislerinden ve meşhur "Eşrefiye Dâru'l-hadisi" şeyhi Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267), Ebû Amr Osman b. Salâh, İbn Asâkir ve İzzeddin b. Abdüsselâm gibi âlimler yanında yetişmiştir. Kıraât, tefsir, fıkıh gibi ilimler yanında hadis alanında da eserleri bulunan Ebû Şâme, *"Şerhu'l-hadisi'l-muktefâ fî meb'asi'n-Nebiyyi'l-Mustafâ"*[164] adlı eserinde İbn Battâl aracılığıyla Mühelleb'in iki ayrı görüşüne yer vermiştir.[165]

Kurtubî

"Tefsir, hadis, kıraat, fıkıh gibi alanlarda çok iyi yetişmiş olduğunu eserleriyle ortaya koyan Endülüslü Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî'yi (ö. 671/1273) Zehebî "ilimde derya" olarak nitelendirmiş, diğer müellifler de hakkında benzer övgü ifadeleri kullanmıştır. Mâlikî olmakla birlikte mezhep taassubuna karşı çıkan, taklitçiliği bir metot olarak

---

[153] Biyografisi için bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* XI, 860 (231); *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* XX, 213

[154] Bkz. Kâdî Iyâz, *İkmâlü'l-mu'lim bi fevâidi Müslim*, I, 311; II, 78; III, 139, 506, 579; IV, 65, 473; V, 86; VII, 454.

[155] a.g.e., III, 166; IV, 148, 482, 582; VI, 499, 639.

[156] a.g.e., II, 253, 600; V, 383; VI, 90; VII, 446.

[157] a.g.e., II, 323.

[158] a.g.e., IV, 97; VI, 421.

[159] a.g.e., V, 27.

[160] a.g.e., II, 380.

[161] a.g.e., III, 475.

[162] Bkz. Kâdî Iyâz, *İkmâlü'l-mu'lim,* VII, 206 [قال بعضهم: وإن كان التحزين غالبًا من الشيطان فقد يكون – أيضاً – نادراً فى الرؤيا الصحيحة؛ إنذاراً من الله وعناية بعبده].

[163] Bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* IX, 514. [قال المهلب: وإن كان الحزن من الأحلام مضافًا إلى الشيطان فى الأغلب وقد يكون الحزن فى النادر من الله تعالى].

[164] *Zehebî, Târihu'l-İslâm,* XV, 114 (163); Safedî, *el-Vâfî,* XVIII, 68 (3).

[165] Ebû Şâme Makdîsî Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmaîl b. İbrahîm, *Şerhu'l-hadisi'l-muktefâ fî meb'asi'n-Nebiyyi'l-Mustafâ*, I, 84, 117, thk. Cemâl Azven, 1. Baskı, eş-Şârika, 1420/1999.

benimsemediğini dile getiren"[166] *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*[167] adlı eserinde yapmış olduğumuz incelemeye göre Kurtubî'nin, Mühelleb'in şu görüşlerine yer verdiğini gördük:

Söz konusu eserinde hadisi Kur'an ayetiyle açıklarken[168], fıkıhla ilgili ihtiyaç hissettiği hadislere yer verirken[169], fıkhî hükümler çıkarırken[170] Kurtubî'nin, Mühelleb'in tercih ettiği yorumlara atıflar yaptığı görülmektedir.[171] Kurtubî, hadislerdeki umum ve husus ifadeleri verirken[172], ayetin okunuşundaki farklılıklarda görüşlere başvururken[173], bir rivâyeti açıklarken[174], ayeti doğrudan tefsir ederken[175] yine Mühelleb'ten bilgiler nakletmektedir. Kurtubî'nin, Hz. Peygamberin (s.a.s) uygulamalarından bahsederken[176], Buhârî'ye dair bilgi verirken[177], âlimlerin farklı görüşlerini zikrederken[178] Mühelleb'in görüşlerinden istifade etmiştir.

Nevevî

Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim İbni'l-Haccâc* adlı eseri, Müslim şerhleri arasında en meşhur olanlarındandır. Nevevî bu çalışmasında hadislerde geçen râvîler hakkında tanıtıcı bilgiler vermekte, metinde geçen garib ifadeleri açıklamakta ve hadisler arasındaki teâruzu gidermektedir.[179]

Müslim şerhinde[180] yaptığımız incelemede Nevevî'nin bazı kavramlara açıklık getirirken[181], hadis hakkında kısa açıklamalar yaparken[182], hadisten fıkhî hükümler çıkarırken[183] Mühelleb'i referans gösterdiğini gördük. Nevevî kimi zaman Mühelleb'in görüşlerine yer vermekte[184] veya görüşlerini tercih etmektedir.[185] Ancak bazen kelimeyi hatalı kullandığı için Mühelleb'i tenkit ettiği de görülmektedir.[186]

Moğultay b. Kılıç

Şam bölgesinde yetişen Türk muhaddis Ebû Abdullâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361), *Şerhu Sünen İbn Mâce (el-İ'lâm bi sünnetihi Aleyhisselâm)* adlı eserinde **كَانَ مُعَاذٌ يُصَلِّي مَعَ الرسول، ثُمَّ يَأْتِي قَوْمَهُ فَيُصَلِّي بِهِمْ** = "*Muâz (r.a) Resûlullah (s.a.s) ile birlikte namaz kılar, sonra da*

---

166 Geniş bilgi için bkz. Altıkulaç, Tayyar, "*Kurtubî*", DİA, XXVI, 455, İstanbul, 2002. Sayfalar (455-457)
167 Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân,* thk. Ahmed el-Berdûnî, Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, 2. Baskı, Kahire, 1384/1964.
168 a.g.e., I, 113.
169 a.g.e., III, 120; V, 32; VI, 262; VII, 216.
170 a.g.e., V, 173; VIII, 145; XI, 104; XIII, 276.
171 a.g.e., III, 262; XII, 317.
172 a.g.e., IV, 36; XVIII, 294.
173 a.g.e., IV, 43.
174 a.g.e., IV, 252; IX, 262; XI, 256.
175 a.g.e., V, 163.
176 a.g.e., VIII, 41; IX, 125.
177 a.g.e., IX, 124; IX, 237; XIII, 275.
178 a.g.e., XIV, 37.
179 Geniş bilgi için bkz. Kandemir, M. Yaşar, *"Nevevî",* DİA, XXXIII, 45, İstanbul, 2007.
180 Bkz. Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi'l-Müslim İbni'l-Haccâc,* I, 147, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 2. Baskı, Beyrut, 1392/1972.
181 a.g.e, I, 147.
182 a.g.e, II, 42; XIII, 126.
183 a.g.e, VI, 64; XV, 210.
184 a.g.e, VIII, 66
185 a.g.e, VIII, 136.
186 a.g.e, X, 75.

kavmine gelip onlara namaz kıldırırdı"[187] rivayetini açıklarken, sahabeden Muâz'ın (r.a) bu uygulamasının Kur'ân'ı bilen kişilerin azlığı sebebiyle İslâm'ın ilk yıllarında (namazın farz ve nafile olduğuna bakmaksızın) geçerli olduğunu söyleyen Mühelleb'i yanılmakla tenkit etmektedir.[188] İbn Battâl'a göre "Bir imamla namaz kılanın, başka bir topluma varması halinde onlara namaz kıldırıp kıldıramayacağı konusunda âlimlerin farklı yorumları bulunmaktadır.[189]

Bir diğer örnek şöyledir: Buhârî بَابُ مَنْ كَرِهَ أَنْ يُقَالَ لِلْمَغْرِبِ: العِشَاءُ = "Akşam Namazına <Işâ> Denilmesini Kerih Gören Kimse İle İlgili Bab"da لا تَغْلِبَنَّكُمُ الأَعْرَابُ عَلَى اسْمِ صَلاتِكُمُ الْمَغْرِبِ، قَالَ: وَتَقُولُ الأَعْرَابُ: هِيَ الْعِشَاءُ = *"Sakın ha bedeviler akşam namazınızın ismi hususunda size üstün gelmesinler. (Râvî der ki) Zira o namaz Allah'ın Kitabında[190] ışâ' diye anılmıştır."*[191] Rivâyetine yer vermektedir.

Moğultay bu hadisi şerh ederken Mühelleb'e isnad ettiği cümlede قال المهلب: إنّما كره ذلك؟ لأنّ التسمية من الله ورسوله، = "Bu şekilde isim vermek mekruh görülmüştür. Zira isim vermek Allah ve Resûlü tarafından olur" ifadesini Mühelleb'ten nakletmek ve bunu Mühelleb'in bir eserine dayandırmamaktadır.[192] Mühelleb'in *el-Muhtasaru'n-nasîh* adlı eserinde söz konusu ifade aynıyla geçmez; ancak Mühelleb'in *"Şerhu'l-Câmiı's-Sahih"inde* geçmiş olması muhtemel görülebilir. Ancak İbn Battâl'ın şerhinde[193] قال المهلب: إنما كره أن يقال للمغرب العشاء، والله أعلم؛ لأن التسمية من الله ورسوله şeklinde aynı ifadenin zikredilmesi dikkat çeker. Moğultay'ın (ö. 762/1361), Mühelleb'in (ö. 435/1044) görüşünü İbn Battâl'dan (ö. 449/1057) nakletmiş olabileceği mümkün olabileceği gibi Mühelleb'in bir kitabından nakletmesi de mümkün görülebilir. Ancak biz, İbn Battâl'ın şerhinde Mühelleb'in kitabından alıntı yaptığına dair bir atıf göremedik.

Şâtıbî

Daha ziyade *"el-Muvâfakât*" adlı eseri ile tanınan Gırnatalı Mâlikî âlim Ebû İshâk İbrahîm b. Mûsâ Şâtıbî (ö. 790/1388), Endülüs coğrafyasında yetişti. Toplumun dinî inançlarında, ibadet ve uygulamalarında gördüğü bidatlere karşın ciddi mücadele ve gayretleriyle tanındı. Hz. Peygamberin (s.a.s) ve ashabının uygulamalarına aykırı gördüğü her türlü uygulamayı reddetti. Bu yüzden bri takım suçlamalara maruz bırakıldı. Ancak o, bidatlere karşı ileriye sürdüğü şer'î delilleri ile değerlendirmelerini *el-İ'tisâm*[194] adını verdiği bir eserde topladı. Bu çalışmasında Şâtıbî, iki ayrı yerde Mühelleb'in görüşlerine yer vermiştir.

Şâtıbî, لَا تَخُصُّوا يَوْمَ الْجُمُعَةِ بِصِيَامٍ = "*Orucu sadece Cuma gününe tahsis etmeyin*"[195] hadisini zikrederken, Mühelleb'in, rivâyetin içindeki maksada uygun rivâyete dikkat çekmesine atıf yapar ve şöyle der:[196] قَالَ الْمُهَلَّبُ وَجْهُهُ: خَشِيتُ أَنْ يُسْتَمَرَّ عَلَيْهِ فَيُفْرَضَ = Mühelleb'e göre hadisin bir tariki/rivâyet de şekli şöyledir: "*Cuma günü oruç tutmaya devam edilir de bu yüzden farz kılınır diye endişe ettim.*" Mühelleb'in burada işaret ettiği dayanak muhtemelen Hz. Âişe'nin (r.anhâ) إنْ

---

[187] Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh,* I, 143 (711).
[188] Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdullâh Alâüddîn el-Bekcerî (762/1361), *Şerhu Sünen İbn Mâce (el-İ'lâm bi sünnetihi Aleyhisselâm)*, I, 1337, thk. Kâmil Uveyda, Mektebetü Nezzâr, 1. Baskı, Riyâd, 1419/1999.
[189] Bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buharî,* II, 337.
[190] İlgili ayet için bkz. Nûr, 24/58.
[191] Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh,* I, 117 (563).
[192] Moğultay b. Kılıç, *Şerhu Sünen İbn Mâce,* I, 1081.
[193] Bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buharî,* II, 188.
[194] Şâtıbî Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî, *el-İ'tisâm*, Dâru İbn Affân, thk. Süleym b. Îydülhilâlî, 1. Baskı, Riyâd, 1412/1992.
[195] Hadisin isnadı sahihtir. [Bkz. İbn Hibbân, b. Muâz b. Ma'bed el-Büstî, *Sahîhu İbn Hibbân bi tertibi İbn Balâbân,* VIII, 377 (3613), I-XVIII, thk. Şuayb el-Arnâûd, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2. Baskı, 1414/1993].
[196] Şâtıbî, *el-İ'tisâm,* I, 380.

كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيَدَعُ العَمَلَ، وَهُوَ يُحِبُّ أَنْ يَعْمَلَ بِهِ خَشْيَةَ أَنْ يَعْمَلَ بِهِ النَّاسُ، فَيُفْرَضَ عَلَيْهِمْ *"Resûlullah (s.a.s) halk amel eder de üzerine farz olur, endişesi ile yapmak istediği bir işi (bazen) terk ederdi"*[197] *rivâyeti* veya "*…farz kılınır diye endişe ettim…"* anlamındaki ilgili rivayetler olmalıdır.

Şâtıbî, geçen hadisi visâl orucuna dair yanlış anlaşılmaları konu edindiği bölümde zikrederken Mühelleb'in ilgili rivâyete dikkat çekmesi ile konuya açıklık getirdiğini düşünmektedir. Bu açıklamayı yapmakla Mâlik'in sözündeki işkâli[198] kaldırdığını ifade eder.[199] Şâtıbî, *el-Muvâfakât* adlı eserinde aynı konuya değinirken Mühelleb'in bu görüşüne yer vermez.[200]

İbn Hacer

"Hayatının büyük bir bölümünü hadis ilmine veren, bu ilmin hem rivayet hem dirayet sahalarında devrinin en yetkili âlimi İbn Hacer Askalânî'nin (ö. 852/1449), *Tağlîku't-ta'lîk*'i 350 kadar eserden, *Fethu'l-bârî*'yi de 1430 kaynaktan faydalanarak kaleme aldığı, önemli bir kısmı günümüze ulaşmayan zengin bir hadis edebiyatından da istifade ettiği bilinir. Öyle ki, bir konudaki pek çok rivayeti onlarca eserden ancak modern yöntemlerle toplamak mümkün olduğu halde İbn Hacer'in yaşadığı devirde bunu başarması veya bir hadisin farklı rivayetlerinin kaç râvi tarafından nakledildiğini ortaya koyması, "*Tağlîku't-ta'lîk*"ta olduğu gibi muallak olduğu sanılan bir rivayetin mevsûl ve muttasıl olduğunu göstermek amacıyla birçok kaynağını zikretmesi onun ilmî birikimini göstermesi bakımından önemlidir."[201]

Özellikle İbn Hacer'in "*Fethu'l-bârî*"[202] adlı Buhârî şerhine baktığımızda onun Mühelleb'ten sıkça bahsettiğini görürüz. Tespit edebildiğimiz örneklere aşağıda işaret etmekle yetineceğiz:

İbn Hacer Buhârî'nin bab başlığındaki görüşleri açıklarken[203], mezkûr hadisin konuya delil olduğuna dair görüşleri verirken[204], hadisler arası teâruz veya tenasübün söz konusu olup olmadığını açıklarken[205], kimi zaman ayetlerden[206] kimi zaman da hadislerden hüküm çıkarırken (istinbât) ve delil getirirken[207] Mühelleb'i referans göstermektedir.

---

[197] Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, II, 50 (1128); Müslim, *el-Câmiu's-Sahih*, I, 497 (77).

[198] Şâtıbî'nin işkâl olarak gördüğü Cuma günü oruç tutmayı tavsiye Mâlik'in (istihsan) görüşü *el-Muvatta*'da şöyle geçmektedir: قال مَالِك: ولَمْ أَسْمَعْ أن أَحَدًا مِنْ أَهْلِ الْعِلْمِ وَالْفِقْهِ، وَمَنْ يُقْتَدَى بِهِ، يَنْهَى عَنْ صِيَامِ يَوْمِ الْجُمُعَةِ، وَصِيَامُهُ حَسَنٌ، لمن قوي عليه وَقَدْ رَأَيْتُ بَعْضَ أَهْلِ الْعِلْمِ يَصُومُهُ. = Mâlik şöyle dedi: "Ehli ilim, ehli fıkıh ve kendilerine tâbi olunan âlimlerden hiç kimsenin Cuma günü oruç tutmayı yasakladığını görmedim. Bilakis Cuma günü gücü yetebilen kişi için oruç tutmak güzeldir. Bazı ilim ehlinin o gün oruç tuttuğunu gördüm." (Bkz. Mâlik, *el-Muvatta',* I, 330 (858), I-II, thk. Beşşâr Avvâd, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1412/1992).

[199] Şâtıbî'nin zikrettiği Mühelleb'in fıkhî hüküm çıkardığı diğer örnek için bkz. Şâtıbî, *el-İ'tisâm*, I, 426.

[200] Bkz. Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî, *el-Muvâfakât,* V, 316, 317, I-VII, Dâru İbn Affân, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âli Selmân, 1. Baskı, Riyâd, 1417/1997.

[201] Geniş bilgi için bkz. Kandemir, M. Yaşar, *"İbn Hacer*", DİA, XIX, 516, Ankara, 1999.

[202] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, thk. Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1379/1959.

[203] a.g.e, III, 116; XI, 540; XII, 331; XIII, 312, 528.

[204] a.g.e, I, 518; IV, 235; XIII, 67.

[205] a.g.e, II, 169; III, 463; IV, 346; V, 22, 319; IX, 582; XII, 347, 350.

[206] a.g.e, IV, 444; V, 266; VI, 47; IX, 529; XIII, 438.

[207] a.g.e, I, 312; II, 68, 343, 456; III, 144, 145, 404, 512; IV, 84, 213, 214, 341, 351; V, 4, 61, 111, 221, 284; XIII, 137.

İbn Hacer, hadisleri fıkhî olarak yorumlarken[208], hadiste geçen kelime ile Buhârî'nin bab başlığında kast ettiği manayı ortaya koyarken[209], hadisteki râvî hatalarına işaret ederken veya rivâyet farklılıklarına değinirken[210], sahabe ictihadlarını verirken[211], kelime, yer ismi ve vâkıa zikrederken[212] Mühelleb'den nakiller yapmaktadır.

İbn Hacer, Mühelleb'in fıkhî hükümlerde illeti izah eden görüşlerine yer verirken[213] birçok alıntıyı İbn Battâl'dan nakletmektedir. Hatta İbn Battâl'ın Mühelleb'e tâbi olarak hadisin şerhinde eksik bilgi verdiğini söyleyip tenkit de etmektedir.[214] Ayrıca Mahmûd b. er-Rebî' (r.a) (ö. 99/717) gibi yaşı küçük olan sahabilerin Hz. Peygamber'den semaı konusunda ve Buharî'nin görüşüne itiraz ederken[215] örneğinde görüldüğü üzere Mühelleb'i eleştirmektedir.

İbn Hacer, Mühelleb'e tâbi olan İbn Battâl (ö. 449/1054), İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), İbnü't-Tîn (ö. 611/1214), İbnü'l-Müneyyir (ö. 683/1284) gibi Mâlikî Buhârî şârihlerine işaret ederken[216], Mühelleb'i bir Buhârî şârihi olarak kabul etmektedir.[217] Mühelleb'in hadisi şerh ederken eksik bıraktığı, doğrudan tenkit ettiği veya edildiğini düşünüp Mühelleb'in yorumunu garipsediği durumlara da değindiği görülmektedir.[218] Bazen Mühelleb'in görüşünü tercih edip savunduğu rivayeti kabul eder.[219] İbn Hacer, Mühelleb'in açıklamalarına kendisinin ve şeyhlerinin itibar ettiğini zikreder.[220] Kimi yerde Mühelleb'e göre hadisin ayeti tahsis ettiğini de söyler.[221]

İbn Hacer'in **....كَذَا لِلْأَصِيلِيِّ وَلِأَبِي ذَرٍّ عَنْ شَيْخَيْهِ شِرْكٌ بِالشِّينِ مِنَ الشَّرِكَةِ وَهُوَ ظَاهِرٌ وَفِي رِوَايَةِ الْكُشْمِيهَنِيِّ مِمَّا يَتَبَرَّكُ بِهِ أَصْحَابُهُ وَهُوَ يُقَوِّي رِوَايَةَ الْأَصِيلِيِّ وَأَمَّا قَوْلُ الْمُهلب أنه...** şeklindeki ifadesine bakılırsa, onun Asîlî, Ebû Zer Herevî, Küşmîhenî'nin Buhârî nüshalarını gördüğü, bunları Mühelleb'in nüshası ile karşılaştırdığı anlaşılabilir. Ancak burada Mühelleb'e ait olan ifadenin Buharî şerhinde mi yoksa *el-Muhtasar'un-nasîh* adlı eserinde mi olduğu belli değildir.[222] Nitekim İbn Hacer'in Buhârî şerhinde Mühelleb'in "*el-Muhtasaru'n-nasîh"* adlı eserine atıfta bulunduğunu göremedik. Ancak genellikle âlimlerin, eserlerinde sadece müellif adlarını andığına ve kitabın ismini zikretmediğine de dikkat çekmek gerekir.

---

[208] a.g.e, I, 315, 357, 363, 414, 549, 552; II, 14, 33, 39, 96, 188, 376, 394, 447; III, 5, 7, 14, 16, 34, 124, 142, 164, 240, 288, 306, 384, 522, 549; IV, 19, 157, 199, 294; V, 216; VI, 223; VII, 474; IX, 136; XI, 69, 70.

[209] a.g.e, I, 11, 373, 374, 402, 562; III, 539; IV, 450, 487; V, 393; VI, 15, 125, 133; IX, 301; X, 484, 497; XIII, 159, 180, 307.

[210] a.g.e, III, 414, 415; X, 234; XI, 32.

[211] a.g.e, IV, 491; V, 252, 256; VI, 177, 194; IX, 326; X, 28; XI, 60; XII, 155; XIII, 308.

[212] a.g.e, III, 448; IV, 88, 90, 138, 238; IX, 17; X, 102, 292; XI, 35, 535; XII, 182, 370, 408; XIII, 301.

[213] a.g.e, I, 313, 314; II, 330, 531; III, 11, 555; IV, 49; V, 9, 27; IX, 13, 180, 404; X, 54, 393; 515, 516, 599; XI, 17, 34; XI, 220, 541, 550; XII, 111, 116, 147, 260, 266, 291, 402.

[214] a.g.e, I, 542; IV, 74, 192.

[215] a.g.e, I, 173.

[216] a.g.e, I, 314; II, 31, 278, 499; V, 173, 208, 229, 296, 308; VI, 102; VII, 474; VIII, 135, XII, 316.

[217] a.g.e, III, 469; VII, 197.

[218] a.g.e, II, 40; IV, 263; V, 21, 43, 60; VI, 91, 133, 211; IX, 116, 181, 198, 277, 378; XI, 7; XI, 497; XII, 242, 435; XIII, 206, 497.

[219] a.g.e, II, 268.

[220] a.g.e, IX, 295.

[221] a.g.e, II, 575; III, 399.

[222] a.g.e, VI, 213.

Yukarıda sıralanan hadis âlimlerinden başka Bedrüddîn Aynî (ö. 855/1451) de *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*'de[223] üç yüzden fazla yerde Mühelleb'den alıntılar yapmaktadır. Celâlüddîn Süyûtî (ö. 911/1505), Nesâî'nin "*es-Sünen*"ine yazmış olduğun hâşiyesinde[224] ve Müslim şerhi "*ed-Dîbâc"*da[225] Mühelleb'den bazı görüşler aktarmaktadır. Kastallânî (ö. 923/1517) de *"İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî"*[226] adlı şerhinde Mühelleb'in görüşlerine yer vermektedir.

Görüldüğü üzere Mühelleb, Şam, Mısır ve Endülüs coğrafyasında gerek öğrencisi İbn Battâl vasıtasıyla, gerekse Buhârî üzerine iki çalışmasıyla sonraki asırların önemli muhaddisleri tarafından tanınmış ve bilinmiştir. Mâlikî mezhebinde ictihad ve istinbatı ile dikkat çeken Mühelleb, Buhârî hakkında başvuru kaynağı olan hadis âlimlerinden biridir. Özellikle Endülüs başta olmak üzere, devrin önemli ilim merkezleri Şam ve Mısır bölgesinde yetişen birçok âlimi bu hususta etkilemiştir. Etkilediğini düşündüğümüz ve atıflarını incelediğimiz bu hadis âlimlerinin "Şârihu'l-Buhârî"[227] olarak tanınan Mühelleb'in Buhârî şerhini görmüş olmaları gerekir. Mühelleb'in diğer eseri *"el-Muhtasaru'n-nasîh"* günümüzde basılmıştır.

5. SONUÇ

İslam tarihinde Endülüs coğrafyası çeşitli özellikleriyle dikkat çekmiş ve bölgedeki ilmî faaliyetler üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Buhârî'nin (ö. 256/869) *"el-Câmiu's-Sahih"*i bütün İslâm coğrafyasında meşhur olduğu gibi Endülüs'te de hüsn-ü kabul görmüştür.

Mühelleb'in Endülüs Emevî Emirliği'nin hicri IV. Asrın ortalarına doğru halifeliğe dönüştüğü, Endülüs Emevîleri'nin önemli emirlerinden III. Abdurrahman'ın (ö. 350/961) vefatı ile devletin başına geçen oğlu II. Hakem döneminde (350-366/961-976) dünyaya gelmesi muhtemeldir. İslâm medeniyetinin en faal merkezi haline gelen Endülüs'te yetişen Mühelleb, Endülüs Emevîlerinin 422/1031 yılında tarih sahnesinden silindiği ve ardından birçok devletin kurularak Endülüs tarihinde "mülûkü't-tavâif" adıyla bilinen bir dönemin hadis âlimidir.

Mühelleb'in yetişkinlik dönemi diyebileceğimiz hicri V. (milâdî XI.) yüzyılın ilk yarısında Endülüs artık müstakil emirliklerin olduğu bir dönemi idrak etmektedir. Kendisi gibi Asîlî'nin (ö. 392/1002) ilim meclisinde yetişen muasırı Ebû İmran el-Fâsî'nin (ö. 430/1039) öğrencisi Abdullah b. Yâsîn el-Cezûlî'nin (ö. 451/1059) bölgede dinî otoriteyi elde ettiği ve bölge kabilelerini itaat altına aldığı bir dönemde (ö. 434/1043) ahirete irtihal etmiştir.

Mühelleb'in yaşadığı yıllarda Mâlikî mezhebi bölgede hâlâ egemendir. Mühelleb, kayınpederi Asîlî gibi büyük bir muhaddisten sema yoluyla Buhârî'yi nakletmekle "Endülüs

---

[223] Mesela bkz. Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn (855/1451), *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî,* I, 53, II, 70, 174; III, 187, 214; IV, 191, 220; V, 38, 58; VI, 44, 185, I-XXV, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, trs.

[224] Bkz. Süyûtî, Celâlüddin, *Hâşiyetü's-Sindî alâ Süneni'n-Nesâî*, III, 210; V, 139; I-VIII, Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 2. Baskı, Haleb, 1406/1986.

[225] Bkz. Süyûtî, Celâlüddin *ed-Dîbâc alâ Sahîhi Müslim ibni'l-Haccâc*, IV, 237 (1637), I-VI, thk. Ebû İshâk el-Huveytî, Dâru ibni Affân,1. Baskı, el-Memleketü'l Arabiyye es-Suûdiyye, 1416/1996.

[226] Mesela bkz. Kastallânî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn, *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî,* I, 41, 43, 131, 282; II, 233, 298, 310, 391; III, 57, 119, 134, 330; IV, 60, 130, 135, 204, 220, 320; V, 19, 104, 138, 144; VI, 183, 309, 363; VII, 448; VIII, 21, 58, 100, 406; IX, 155, 215, 378; X, 39, 99, 107, 158, 226, 332, 414, 470. I-X, el-Matbaatü'l-kübrâ el-Emîriyye, 7. Baskı, Mısır, 1323/1905.

[227] Kâdî Iyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 313; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ,* XXXIV, 13; *el-Iber*, II, 272; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâc,* II, 346.

Hadisçiliği"ne önemli katkılar sağlamıştır. O, *Sahîh-i Buhârî*'nin en sahih metnini inşâ etme gayreti içindedir. Asîlî ile Kâbisî'nin rivâyetlerini gözden geçirmek suretiyle meydana getirdiği nüshada bir nevi edisyon kritik yapmıştır. Ayrıca, naklettiği rivâyetler, telif eserleri, ilmî yolculukları ile rivâyette bulunduğu hocaları ve kendisinden hadis nakleden talebeleriyle ilim ehli arasında tanınan bir muhaddistir.

Mühelleb'in *"el-Muhtasaru'n-Nasîh"* ve *"Şerhu Sahihi'l-Buhârî"* adlı iki çalışması vardır. Endülüs üzerine yapılan çalışmalarda Mühelleb'in adından ve çalışmalarından müstakil olarak bahsedilmemiştir. Mühelleb'in Buhârî'nin en önemli râvileri Firebrî ve Ebû Zer Herevî'den sonra gelen üçüncü nesil râvîlerden Asîlî ile Kâbisî'den sema olduğu kesindir. Hicrî V. asrın ihtisâr türü birçok çalışmaya sahne olması, tanınmayışının muhtemel sebeplerinden biri olarak görülebilir.

Hicri IV. Asrın ortalarından itibaren ortaya çıkmaya başlayan ihtisâr çalışmalarına dair her ne kadar "öncekilerin tekrarı" şeklinde bir algı oluşmuş ise de, devrin ihtisar-tehzîb çalışmaları ihtiva ettikleri bazı farklı bilgilerle bir zenginlik kabul edilebilir. Nitekim Mühelleb'in çalışmaları bu fikri desteklemektedir. O, rivâyetleri ihtisâr ederken mükerrer olanları almaz. Bazen isnadları birleştirir. Çalışmalarında Asîlî ile Kâbisî'den almış olduğu asıl nüshayı kullanması önem arzeder ve "Endülüs Hadisçiliği" bağlamında Sahîh-i Buhârî ve Muvatta' rivayetinde Mühelleb'i öne çıkartan önemli bir özelliktir.

"Mühelleb'e Kadar Endülüs Hadisçiliği" bir nevi *el-Muvatta*'ın fıkhî zemininde yükselir. Muâviye b. Sâlih (ö. 158/774) ile başlayıp İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) ve Dârîmi (ö. 255/869) ile Endülüs'te yükselen hadis rivâyet mesleği, Asîlî (ö. 392/1002) ile Kâbisî (ö. 403/1012) yanında yetişen Mühelleb gibi birçok muhaddis sayesinde ilerleme göstermiştir.

"Endülüs Hadisçiliği"nde Mühelleb iki açıdan önem arz eder. Birincisi, Asîlî ve Kâbisî gibi üçüncü nesil Buhârî râvîlerinden aldığı rivâyet, cerh-ta'dîl gibi pek çok ilmî birikimi ile Buhârî'yi Endülüs'te rivâyet etmesidir. İkincisi de, Muvattâ rivâyeti ve Mâlîkî fıkıh geleneği içinde Endülüs'te yetişmiş bir muhaddis olmasıdır. Kaynaklar kendisini "Buhârî Şârihi" olarak tanıtır ve adını Endülüs'te Buhârî'nin *"Sahih"*ini yayan âlimler arasında sayar.

Mühelleb'in Buhârî'nin *"el-Câmiu's-Sahih"*i üzerine iki önemli çalışması vardır. Bunlardan birincisi *"el-Muhtasaru'n-nasîh"* adlı Buhârî rivâyetini esas alan çalışmasıdır. Bu çalışmasında, Buhârî'nin bab başlığı ve istinbâtı gerektiren özelliklerine riâyet ederek onun en sahih metnini inşâ etme gayretindedir.

Diğer çalışması *"Şerhu'l-Câmiu's-Sahih"*idir. Bu eserin Rabat'taki nüshasına veya varsa üzerindeki çalışmaya ulaşma çabalarımız halen devam etmektedir. Mühelleb'in şerh metoduna dair bilgileri şimdilik talebesi İbn Battâl'ın (ö. 449/1057) *Şerhu Sahihi'l-Buhârî* çalışmasından tespit etmek de mümkündür. Zira İbn Battâl hocası Mühelleb'ten sık sık nakiller yapmaktadır.

KAYNAKÇA

Abderî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Abderî (ö. 737/1336), "el-Medhal", I-IV, Dâru't-türâs, trs.

Abdülhâdî Ahmed Huseysin "Mağrib ve Endülüs'e Hadisin Girişi", çeviren: Murat Gökalp, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005, cilt: X, sayı: 1, s. 107-138.

Abu Nayeem, Md. Raîsüddin, "Bakî b. Mahled el-Kurtubî ve Endülüs'teki Hadis Çalışmalarına Katkısı" Çev. Murat Gökalp, Dinî Araştırmalar, C. VII, s. 323-329, 2005.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî (ö. 241/855), "el-Müsned", tahkik ve tahric; Şuayb el-Arnaûd, Âdil Mürşid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1. Baskı, 1421/2001.

Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed (ö. 855/1451), "Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî", I-XXV, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, trs.

Bâcî, Ebu'l-Velid Süleyman b. Halef b. Sa'd el-Mâlikî (ö. 474/1081), "et-Ta'dîl ve't-tecrîh limen harrace anhu el-Buhârî fi'l-Câmiu's-Sahih", I-III, thk. Ebû Lübâbe Huseyn, Dâru'l-livâ, Riyad, 1. Baskı, 1406/1986.

Baltacı Ahmet, "İbnü'l-Arabî Ebû Bekir", DİA, XX, 488-490, Ankara, 1999.

Bekrî, Ebû Ubeyd Endelûsî Abdullah b. Abdulazîz b. Muhammed (ö. 487/1094), "el-Mesâlik ve'l-Memâlik", I-II, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1413/1992.

Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî (ö. 256/870), "et-Târihu'l-kebir", I-IX, Dâiretü'l-meârifi'l-Usmâniyye, I-VIII, Haydarâbâd, 1360/1941.

---------, "et-Târihu's-sağîr", thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, trs.

---------, "et-Târihu'l-evsat", I-IV, thk. Teysîr b. Sa'd, Dâru'r-rüşd, Riyâd, 1. Baskı, 1426/2005.

---------, "el-Edebü'l-müfred", thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 3. Baskı, 1409/1989.

---------, "el-Câmiu's-Sahîh", I-IX, thk. Muhammed b. Züheyr. b. en-Nâsır, Dâr-u tavkı'n-necât, Beyrut, 1422/2001.

Dabbî, Ebû Cafer Ahmed b. Yahya (ö. 599/1202), "Buğyetü'l-mültemis fî târîhi ricali ehli'l-Endelûs", Dâru'l-kütübi'l-arabî, Kahire, 1387/1967.

Durmuş İsmail, "Muhtasar", DİA, XXXI, 57-59, İstanbul, 2006.

Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'âs (ö. 275/888), "es-Sünen", I-IV, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, trs.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsbehânî (ö. 430/1038), "Ma'rifetü's-Sahabe", I-VII (Mücelled), thk. Ali b. Yusuf el-Azzâzî, Dâru'l-vatan, Riyad, 1. Baskı, 1419/1998.

Ebû Şâme Makdîsî, Ebu'l-Kasım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmaîl b. İbrahîm (ö. 665/1267), Şerhu'l-hadisi'l-muktefâ fî meb'asi Nebiyyi'l-Mustafâ, thk. Cemâl Azven, 1. Baskı, eş-Şârika, 1420/1999.

Ebu'l-Fidâ İbn Kesir ed-Dımeşkî (774/1372), "Tabakâtü'ş-Şâfiiyyîn", I, 327, thk. Ahmed Ömer Hâşim, Mektebetü's-Sakâfe ed-Dîniyye, Kahire, 1413/1993.

Eren, Mehmet, "Buhârî'nin Sahih'i ve Hocaları", Nükte Kitap, Konya, 2003.

Hamevî, Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah, (ö. 626/1228), "Mu'cemu'l-Buldân", I-VII, Dâru Sâdır, Beyrut, 2. Baskı, 1995/1416.

Hatîb Bağdadî, Ebûbekir Ahmed b. Ali (ö. 463/1070), "Târihu Bağdat", I-XVI, thk. Beşşar Avvâd, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1. Baskı, 1422/2002.

Humeydî, Muhammed b. Fütûh (ö. 488/1095) "Cezvetü'l-muktebis fî tarihi ulemâi'l-Endelûs", I-II (Mücelled), thk. İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-kitâbi'l-Mısrî, Kahire, 3. Baskı, 1386/1966.

Isabel Fierro, "Hadis'in Endülüs'e Girişi", çev: Murat Gökalp AÜİFD, s 2, s.s. 237-258, Ankara, 2006.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah en-Nümerî (ö. 463/1070), "el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashab", I-IV, thk. Ali Muhammed el-Becâvî Dâru'l-Ciyl, Beyrut, 1. Baskı, 1412/1992.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî (ö. 365/976), "el-Kâmil fî duafâi'r-rical", Dâru'l-kütübil'l-ilmiyye, Beyrut, 1. Baskı, 1418/1997.

İbn Battâl, Ebu'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî (ö. 449/1057), "Şerhu Sahîhi'l-Buhârî", thk. Ebû Temim Yâsir b. İbrahim, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1424/2003.

İbn Beşküvâl, Ebu'l-Kāsım Halef b. Abdülmelik el-Endelüsî (ö. 578/1183) "es-Sıla = Kitabü's-Sıla fi tarihi e'immeti'l-Endelüs", I-II, nşr. İzzet el-Attar el-Hüseyni, ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, Kahire, 1386/1966.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938), "el-Cerh ve't-Ta'dil", Dâiretü'l-meârif el-Usmâniyye, Haydarâbâd, 1. Baskı, 1271/1952.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Absî el-Kûfî (ö. 235/849), "el-Musannef", I-VII, thk. Kemâl Yusuf el-Hût, Mektebetü'r-rüşd, Riyad, 1. Baskı, 1409/1989.

İbn Ebî Yalâ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdâdî (ö. 526/1131), "Tabakâtü'l-Hanâbile", I-II, thk. Muhammed Hamid el-Fakî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1371/1952.

İbn Ferhûn, Ebu'l-Vefâ (Ebû İshâk) Burhânüddîn İbrahîm b. Alî b. Muhammed el-Ceyyânî el-Medenî (ö. 799/1397), "ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni'l-mezheb", I-II, thk. Ebu'n-nur Muhammed Ahmedî, Dâru't-türâs li'tab'ı ve'neşr, Kahire, trs.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852/1448), "el-İsâbe fî temyîzi's-Sahabe", I-VIII, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Cîyl, Beyrut, 1. Baskı, 1412/1992.

----------, "Fethu'l-bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî", I-XIII, thk. Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1379/1959.

----------, "Kitâbu Tehzîbi't-Tehzîb", I-XII, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1. Baskı, 1404/1984.

---------, "Lisanu'l-mîzan", I-X, thk. Abdülfettah Ebû Ğudde, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1423/2002.

---------, "Tağlîku't-ta'lîk alâ Sahihi'l-Buhârî", I-V, thk. Said Abdurrahman el-Kazakî, el-Mektebü'l-İslâmî (Daru Ammar, Amman) 1. Baskı, Beyrut, 1405/1985.

---------, "Ta'cîlü'l-menfea bi zevâidi ricali'l-eimmeti'l-erbaa", I-II, thk. İkrâmullah İmdâdulhak, Dâru'l-beşâir, 1. Baskı, Beyrut, 1417/1996.

---------, "Nüzhetü'l-elbâb fi'l-elkâb", I-II, thk. Abdülaziz Muhammed b. Sâlih, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1. Baskı 1409/1989.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsüddin Muhammed b. Ebûbekr (ö. 681/1282), "Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zaman", I-VII, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, 1391/1971.

İbn Hayr, Ebûbekir Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife el-İşbilî (ö. 575/1179), "Fehrese İbn-i Hayr", thk. Muhammed Fuâd Mansur, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1419/1998.

İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelûsî, (ö. 456/1064) "Cemheretü Ensâbi'l-Eşrâf", I-II, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 3. Baskı, Beyrut, 1424/2003.

İbn Hibbân, b. Muâz b. Ma'bed el-Büstî, "Sahîhu İbn Hibbân bi tertibi İbn Balâbân", I-XVIII, thk. Şuayb el-Arnâûd, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2. Baskı, 1414/1993.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd (ö. 273/886), "es-Sünen" (es-Sindî Şerhi ile birlikte), I-II, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru ihyâi'l-kütübi'l-arabiyye, Beyrut, trs.

İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Alî b. Hibetillâh b. Alî el-İclî (ö. 475/1082) "el-İkmâl fî ref'ıl irtiyâb ani'l-mu'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâi ve'l-künâ ve'l-ensâb", Dâru'l-kütübi'l-İslâmî, Kahire, trs.

İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem el-Ensârî (ö. 711/1311), "Lisânu'l-Arab", I- XV, Dâru Sâdır, 3. Baskı, Beyrut, 1414/1993.

İbn Mencûye, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Yezdî el-İsfahânî (ö. 428/1036), "Ricâlü Sahihi Müslim", I-II, thk. Abdullah el-Leysî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1407/1987.

İbn Nukta, Ebûbekir Muhammed b. Abdülğanî el-Bağdadî (ö. 629/1231), "et-Takyîd lima'rifeti ruvâti's-Sünen ve'l-Mesânîd", thk. Kemal Yusuf el-Hût, Dâru'l-kütübil ilmiyye, Beyrut, 1408/1988.

---------, "İkmâlu'l-ikmâl (Tekmiletü li-Kitâbil'l-İkmâl)", I-V, thk. Abdülkayyûm Abd Rîb en-Nebî, Câmiatü ümmi'l-Kurâ, 1410/1990.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah el-Basrî (ö. 230/844), "et-Tabakâtü'l-Kübrâ", I-VIII, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, 1388/1968.

İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm el-Harrânî (ö. 728/1328), "Mecmûu'l-fetâvâ", thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Mecmau'l Melik Fehd, Medine, 1416/ 1995.

İbnü'l-Arabî, Ebûbekir Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148), el-Mesâlik fî Şerhi Muvattai Mâlik, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut, 1428/2007.

---------, "el-Kabes fî Şerhi Muvattai Mâlik", I-III, thk. Dr. Muhammed Abdullah Vüld (Vülid?) Kerim, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1413/1992.

İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî (ö. 630/1232), "el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb", I-III, Dâru Sâdır, Beyrut, 1400/1980.

---------, "el-Kâmil fi't-tarih", I-XI, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut,1408/1987.

İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullāh b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî (ö. 403/1013), "Tarihu ulemâi'l-Endelûs", I-II, ed-Dârü'l-Mısriyye li't-te'lif ve't-terceme, Kahire, 1386/1966.

İbnü'l-Imâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî (ö. 1089/1679), "Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb", I-X, thk. Abdülkâdir el-Arnâûd-Mahmud el-Arnâûd, Dâru İbn-i Kesir, Dımaşk, 1406/1986.

İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarrî (ö. 749/1349), "Tetimmetü'l-Muhtaśar fî ahbâri'l-beşer (Târîhu İbni'l-Verdî)", I-II, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1417/1996.

İbnü's-Sîde, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî (ö. 458/1066), "el-Muhassas", I-V, thk. Halil İbrahim Ceffâl, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, 1417/1996.

Kâdî Iyâz, Ebu'l-Fadl Musa b. Iyâz el-Yahsûbî (ö. 544/1149), "Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhı'l-âsâr", I-II, el-Mektebetü'l-atîke ve Dâru't-türâs, trs.

--------, "Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik" I-VIII, thk. Saîd Ahmed A'râb, Matbaatü Fedâle, 1. Baskı, Mağrib, 1403/1983.

---------, "İkmâlu'l-mu'lim bi fevâidi Müslim", I-VIII, thk. Dr. Yahyâ İsmâîl, Dârûl-vefâ, 1. Baskı, Mısır, 1419/1998.

Karacabey, Salih, "Hattâbî", DİA, XVI, 489-491, İstanbul, 1997.

Karâfî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân Karâfî (ö. 684/1285) "ez-Zehîra", I-XIV, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1415/1994.

Kalkaşendî Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî (ö. 821/1418), "Kalâidü'l-cümân fi't-ta'rîf bi-ḳabâili Arabi'z-zamân", Dâru'l-kitâbi'l-Lübnânî, Beyrut, 2. Baskı, 1402/1982.

Kandemir, M. Yaşar, "Nevevî", DİA, XXXIII, 45-49, İstanbul, 2007.

---------, "İbn Hacer", DİA, XIX, 514-531, Ankara, 1999.

Kastallânî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (ö. 923/1517), "İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî", I-X, el-Matbaatü'l-kübrâ el-Emîriyye, 7. Baskı, Mısır, 1323/1905.

Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh (ö. 671/1273), el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân, I-XX, thk. Ahmed el-Berdûnî, Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, 2. Baskı, Kahire, 1384/1964.

Mahlûf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Münestîrî (ö. 1360/1941), "Şeceretü'n-nûri'-zekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikiyye", I-II, ta'lik: Abdülmecid Hayyâlî, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Lübnan, 1424/2003.

Mâlik, Ebû Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö. 179/795), "el-Muvatta'", I-II, thk. Beşşâr Avvâd, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1412/1992.

Mizzî, Ebu'l-Haccâc Yusuf b. ez-Zekî Abdurrahman (ö. 742/1341), "Tehzîbü'l-Kemâl", I-XXXV, thk. Beşşâr Avvâd, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1400/1980.

Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdullâh Alâüddîn el-Bekcerî el-Hikrî (ö. 762/1361), "Şerhu Sünen İbn Mâce (el-İ'lâm bi sünnetihi Aleyhisselâm)", I-V, thk. Kâmil Uveyda, Mektebetü Nezzâr, 1. Baskı, Riyâd, 1419/1999.

Mühelleb, Ahmed b. Ebû Sufre Esîd b. Abdullah el-Esedî, (ö. 435/1044), "el-Muhtasaru'n-nasîh fî tehzîbi'l-kitabi'l-Câmiı's-Sahih" I-IV, thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, Dâru't-tevhîd, Riyad, 1430/2009;

---------, "el-Muhtasaru'n-nasîh fî tehzîbi'l-Câmiı's-Sahih", tek cilt, thk. Muhammed Muhtâr Vüld (Vülid?) Abbâh, Dâru'l-kalem, 1428/2007, Rabat.

Müslim, Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî (ö. 261/874), "el-Câmiu's-Sahih", I-V, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, trs.

Nübâhî Ebu'l-Hasen Abdullah b. el-Hasen en-Nebâhî el-Endelûsî (ö. 792/1390), "Târîhu Kudâti'l-Endelûs", Dârul-âfâki'l-cedîde, 5. Baskı, Beyrut, 1403/1983.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (ö. 303/915), "el-Müctebâ mine's-Sünen" (es-Sünenü's-Suğrâ), I-IX, thk. Abdülfettâh Ebu Ğudde, Mektebetü'l-matbûâti'l-İslâmiyye, Haleb, 2. Baskı 1406/1986.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), "Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügat", I-II, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut. Trs.

---------, "el-Minhâc Şerhu Sahîhi'l-Müslim İbni'l-Haccâc", I-XVIII, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 2. Baskı, Beyrut, 1392/1972.

Nüveyrî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî (ö. 733/1333) "Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb", I-XXXIII, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1424/2004.

Öztoprak, Mustafa, "Endülüs Hadisçiliğinde Halifelerin Yeri", Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Enstitüsü, s. 2, s.s. 149 -165, Samsun, 2012.

--------, "Endülüs Hadisçiliğinde Kadıların Yeri" Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt IV, Sayı 7, s.s. 105-122. Şırnak,. 2013.

--------, "Endülüs Hadisçiliğinde Sahîhayn Algısı ve Doğu İslâm Dünyasıyla Karşılaştırılması", OMÜİFD, s. 34, s.s. 109 -136, Samsun, 2013.

Özdemir, Mehmet, "Endülüs", DİA, XI, 211-225, İstanbul, 1995.

Safedî, Salâhuddin Halil b. Aybek (ö. 764/1362), "el-Vâfî bi'l-vefeyât", I-XIX, thk. Ahmed el-Arnaûd ve Türkî Mustafa, Dâru ihyâü't-türâsi'l-arabî, Beyrut, 1420/2000.

Sancaklı, Saffet, "İbn Battâl ve Buhârî Şerhi", Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi [www.dinbilimleri.com], 2007, cilt: VII, sayı: 1, s. 61-93.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur (ö. 562/1166), "el-Ensâb", takdim ve ta'lik: Abdullah Ömer el-Bârûdî, Dâru'l-cinân, (Merkezü'l-hıdemât ve'l-ebhâsi's-sekâfiyye), trs.

Süyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), "Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî", I-II, thk. Abdülvehhâb Abdullatif, Mektebetü'r-Riyâd el-Hadîsiyye, Riyâd, trs.

---------, "Hâşiyetü's-Sindî alâ Süneni'n-Nesâî", I-VIII, Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 2. Baskı, Haleb, 1406/1986.

---------, "ed-Dîbâc alâ Sahîhi Müslim ibni'l-Haccâc", I-VI, thk. Ebû İshâk el-Huveytî, Dâru ibni Affân,1. Baskı, el-Memleketü'l Arabiyye es-Suûdiyye, 1416/1996.

Sübkî, Tâcüddin Ali b. Abdülkâfî (ö. 771/1370), "Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-kübrâ", I-X, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1413/1992.

Şâtıbî Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî (ö. 790/1388), "el-İ'tisâm", I-II, Dâru İbn Affân, thk. Süleym b. Îydülhilâlî, 1. Baskı, Riyâd, 1412/1992.

---------, "el-Muvâfakât", I-VII, Dâru İbn Affân, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âli Selmân, 1. Baskı, Riyâd, 1417/1997.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Serve (ö. 279/892) "es-Sünen", I-V, thk. Ahmed Muhammed Şakir ve Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Baskı, Mısır, 1395/1975.

Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî el-Hüseynî (ö. 1205/1791), "Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmus", I-XXXX, thk. Heyet. Dâru'l-hidâye, trs.

Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1347), "el-Iber fî haberi men ğaber", I-IV, thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, trs.

------, "Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ", I-XXV, thk. Şuayb el-Arnâûd, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1405/1985.

------, "Târihu'l-İslâm ve vefayâti'l-meşâhîri ve'l-a'lâm", I-XV (Mücelled), thk. Dr. Beşşar Avvad, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1. Baskı, 1424/2003.

------, "Tezkiretü'l-huffâz", I-IV, thk. Zekeriya Umeyrât, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1419/1998.

------, "Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl", I-IV, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1382/1963.